

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏR İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynova Gövhər Mahal qızı

**“Xarici ticarət qiymətlərinin vergi-gömrük
tənzimlənməsi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

060404 İqtisqdiyyat

İxtisaslaşma:

Qiymətləndirmə

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.B.C.Sadıqov

dos.Q.S.Bayramov

“Qiymət və qiymətləndirmə” kafedrasının

müdiri:

prof. X.H.Kazımlı

Bakı – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. Xarici ticarətdə qiymətlərin formalaşmasının nəzəri-təcrübi əsasları.	
1.1. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında xarici ticarətin rolu.....	9
1.2. Xarici ticarət qiymətləri sisteminin formalaşması amilləri.....	18
FƏSİL II. Xarici ticarət qiymətlərinin tənzimlənməsi mexanizminin kompleks təhlili.	
2.1. Beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodları.....	27
2.2. Xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasına vergilərin təsirinin təhlili.....	37
2.3. Qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə metodları.....	45
FƏSİL III. İqtisadi inteqrasiya şəraitində qiymətlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.	
3.1. Qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi tənzimlənməsi istiqamətləri.....	53
3.2. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiqi mexanizmi.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	74
PE3IOME	76
SUMMARY	77

GİRİŞ.

Mövzunun aktuallığı. Heç bir ölkənin milli iqtisadiyyatı digər ölkələrə qarşı qapalı şəkildə inkişaf edə bilməz. Dünya ölkələri arasında xammal və materialların, kapitalın, işçi qüvvəsinin axını və mübadiləsinin baş verməsi onların iqtisadi, sosial, mədəni və texnoloji tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha geniş və inkişaf etmiş forması olaraq xarici ticarətin inkişafı dinamik xarakter alır, onun həcmi və strukturu daim dəyişir. Aparılan hesablamalar təsdiq edir ki, xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tərkibində orta hesabla 75 faizə qədər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu bir daha xarici ticarətin global proses kimi qəbul olunaraq araşdırılması, onun müasir vəziyyətinin və perspektiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsinin aktuallığını sübut edir.

İlk baxışdan göründüyü kimi, xarici ticarət sadəcə olaraq onunla bağlı proseslərin iştirakçısı olan ölkələr arasında alqı-satqı prosesi deyil. Əslində o, beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsipləri üzərində dünya bazarının tələblərinə uyğun olan məhsulların və xidmətlərin alqı-satqısı prosesində yaranan və inkişaf edən mübadilə formasıdır. Müasir dövrdə xarici ticarətin spesifik xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma ilə əlaqədardır. Birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, dünyanın hər hansı ölkəsi əmtəə növünün və yaxud qrupunun, komplektləşdirici hissələrin istehsalında yüksək ixtisaslaşma səviyyəsinə nail olmuşdursa, həmin ölkə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə daha üstün mövqe tutmaq imkanı əldə etmiş olar. Bu üstünlüklər bir çox amillərlə tamamlanmalı və daim dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Burada ilk növbədə əlverişli rəqabət mühiti, xarici bazara çıxış imkanlarının təmin olunması, ixracın təşviqi və stimullaşdırılması, qiymətlərin tənzimlənməsi və gəlirlərin bölgüsü kimi amillər ön plana çıxır. Təsir gücünə malik olan amillərin sayının çoxluğu öz növbəsində xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı problemlərin də şaxəli və

mürəkkəb olmasını təsdiq edir. Bu da seçilmiş dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilə bərabər mürəkkəbliyini də göstərir.

Araşdırma mövzusunun aktuallığı bir daha Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 06 dekabr 2016-cı il tarixdə təsdiq olunmuş milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə strateji yol xəritələrində Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları olan xarici ölkələrlə münasibətlərin cari dövrün tələblərinə uyğun şəkildə qurulması zərurətinin qeyd edilməsindən irəli gəlir. Həmin tarixi sənəddə ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna diqqət çəkilmiş və burada qeyri-ticarət bölməsi ilə müqayisədə ticarət bölməsi daha az gəlirli olan bazarlara çıxışın yüksək gəlirli xarici bazarlara çıxış hesabına balanslaşdırılması məqsədi qoyulmuş və ona uyğun konkret hədəflər müəyyən olunmuşdur.

Hazırkı şəraitdə beynəlxalq ticarətin başlıca xüsusiyyətlərinin təhlilindən aşkar olur ki, bir qrup ölkələrdə bazar subyektlərinin xarici ticarətin standart təsnifatı nomenklaturasında göstərilmiş əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, digər qrup ölkələr fərqli mal və xidmətlərlə ticarətə üstünlük verirlər. Bu amil ixracın əmtəə strukturunu da müəyyən edir. Beləki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri tərəfindən beynəlxalq bazara çıxarılan hazır məhsullar ixracda daha yüksək paya malik olduğu halda, onların xammal və enerjidaşıyıcıları ixracının həcmi nisbətən aşağı olur.

Beynəlxalq ticarətin cari vəziyyətini və inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün onun strukturunu əmtəə qrupları ilə bərabər qrupdaxili mal növləri üzrə də təhlil etmək lazımdır. Bu xarici ticarət əlaqələrində iştirakçı ola şirkət və firmaların istehsal gücünün artırılmasına, onlar tərəfindən ixrac olunan məhsul və xidmətlərin rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsinə şərait yarada bilər. Bu baxımdan demək olar ki, Qərbi Avropanın və Cənubi Asiya ölkələrinin bəzi şirkətləri il ərzində 1,0 milyard ABŞ dollarından çox gəlir əldə etməklə liderlər sırasına çıxmışlar. Son bir neçə ildə beynəlxalq satılmalarının miqyasına görə Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya və Malaziya daha yüksək göstəricilər əldə edirlər.

Əvvəldə qeyd edilənlər bir daha xarici ticarət münasibətlərinin subyektlərinin əlavə imkanlara malik olmasını təsdiq edir.

Son illərin statistikasına görə əmtəə xidmətlərin beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin dinamikası dünya ÜDM-nin artımını iki dəfə üstələyir. Bu baxımdan coğrafi mövqe baxımından Şimal-Cənub və Şərq – Qərb dəhlizinin qovşağında yerləşən Azərbaycan global inkişaf prosesinin üstünlüklərindən faydalanmaq naminə səmərəli siyasət yürüdür.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təşəkkülü və dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq xarici ticarətin inkişafı üzrə aktual problemlərin öyrənilməsi nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə daim yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan tədqiqat obyektinin ətrafında tanınmış xarici və yerli iqtisadçı alimlərin tədqiqat işlərinin sistemləşdirilməsi ilə kompleks şəkildə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq ticarətin şaxələnməsinə təsir edən kəmiyyət və keyfiyyət amillərinin güclənməsi nəticəsində əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq mübadilə sahəsində ciddi struktur dəyişikliklər A.Smit, D. Rikardo, C.Mill, A. Marşal, P. Kruqman və Z. Samuelson kimi klassik iqtisadçı alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi, eləcə də ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması istiqamətində elmi araşdırmalar Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, G.Ə.Gənciyev, İ.A. Kərimli, Ə.İ. Bayramov, Ş. H.Hacıyev, D.Ə.Vəliyev, A.Ş.Şəkərəliyev, M.A. Atakişiyev, Ü.Q. Əliyev və digərlərinin tədqiqatlarında daha geniş yer tutur. Bilavasitə xarici ticarət qiymətlərinin formalaşması meyllərinin və onların tənzimlənməsi metodlarının tədqiqinə gəldikdə isə burada X.H.Kazımlının, İ.Ş.Qarayevin, İ.H,İbrahimovun və digərlərinin elmi əsərlərini və tədqiqat işlərini xüsusi vurğulamaq olar.

MDB-yə üzv olan ölkələrin iqtisadçı alimlərindən İ.N. Qervikovanın, V. K. Lomakinin, K. P. Famisnkinin, R. İ. Xasbulatovun, A.İ. Paqorletskinin və V. P. Kolisovanın da mövzusunun müxtəlif cəhətləri ilə bağlı üzrə elmi- tədqiqat işlərinin və əsərlərinin diqqəti cəlb etməsini qeyd etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi xarici ticarətin cari inkişaf meylləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin nəzəri –təcrübi cəhətlərinin araşdırılmasından, bu sistemdə tətbiq olunan qiymətlərin vergi-gömrük tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında xarici ticarətin rolunun öyrənilməsi;
- xarici ticarət əlaqələrində qiymətləri sisteminin formalaşması amilləri və qanunauyğunluqlarının araşdırılması;
- beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarının tətbiqi sferalarının dəqiqləşdirilməsi;
- xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasına vergilərin təsirinin təhlilinin aparılması;
- qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə mexanizminin şərh olunması;
- qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi tənzimlənməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiqi mexanizminin işlənilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə xarici ticarət qiymətləri sisteminin tənzimlənməsi mexanizmindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin beynəlxalq ticarətlə bağlı əsərlərindən, elmi-tədqiqat işlərindən, fundamental və tətbiqi konsepsiyalardan, qanunlardan və Nazirlər Kabinetinin müvafiq fərman, qərar və sərəncamları təşkil edir.

Tədqiqat işində iqtisadi təhlil və ümumiləşdirmə, statistik qruplaşdırma, sistemli yanaşma və ekonometrik metodlar dan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını- Dövlət Gömrük və Statistika komitələrinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının

illik hesabat materialları, beynəlxalq iqtisadi qurumların ticarətlə bağlı nəşrləri və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının milli iqtisadiyyata təsir istiqamətləri və dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- xarici ticarətdə qiymət çoxluğunun tətbiqini şərtləndirən əsas amillər aşkar olunmuşdur;

- xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasına vergilərin təsiri dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyətlərindən istifadə metodologiyası işlənmişdir;

- qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi-gömrük tənzimlənməsi istiqamətləri üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti xarici ticarətin inkişafının müasir meyllərinin və qabaqcıl ölkələrin dünya bazarına təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılmış araşdırmalarda, eləcə də xarici ticarət- iqtisadi münasibətlərinin konseptual əsaslandırılmasında öz ifadəsini tapır.

İşin yerinə yetirilməsi gedində əldə olunan nəticələr və verilmiş təkliflər xarici ticarət əlaqələrində ölkənin səmərəli iştirakı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, xərc, keyfiyyət və qiymət səviyyəsi baxımından rəqabət üstünlüklərinin qazanılması təcrübəsinin mənimsənilməsində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə tətbiq olunan qiymətlərin tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda verilmiş praktiki əhəmiyyət kəsb edən konkret təklif və tövsiyələrdən xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən dövlət orqanları, ixracyönümlü məhsullar və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan bazar subyektləri, beynəlxalq iqtisadiyyatın müasir problemlərinin tədqiqi ilə məşğul

olan tədqiqatçılar, ali məktəblərin bakalavr və magistratura səviyyələrində tədrisşçiləri istifadə edə bilərlər.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işinin strukturuna giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı daxildir və o, 77 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 7 cədvəl və 3 diaqram məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

FƏSİL I. XARİCİ TİCARƏTDƏ QİYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-TƏCRÜBİ ƏSASLARI.

1.1 Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarətin rolu.

İdxal və ixrac əməliyyatlarının nə qədər şəxəli mübadilə proseslərini əhatə etməsinə baxmayaraq ölkələr arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi, alqı-satqısı proseslərini əhatə edən xarici ticarət mexanizmi daha cəlbedici sayılır. Ölkələr arasındakı ticarət əlaqələri öz xüsusiyyətləri və formalaşması amilləri ilə mürəkkəb xarakter alan beynəlxalq ticarət sferasında yaranır.

Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha yüksək inkişaf etmiş formasıdır. Bunu onun beynəlxalq iqtisadiyyatda böyük xüsusi çəkiyə malik olması (təxminən 75 faizdən çox) ilə əsaslandırmaq olar. Bu baxımdan xarici ticarətin bir qlobal proses olaraq mahiyyətinin, formalarının, predmetinin araşdırılması, onunla bağlı olan proseslərin və problemlərin aşkar olunaraq həll edilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir.

İlk baxışdan göründüyü kimi, xarici ticarət heç də dünya ölkələri arasında xammal və məhsulların alqı-satqısı əməliyyatlarının məcmusu deyil. O, əslində bilavasitə beynəlxalq əmək bölgüsünə, onun başlıca prinsiplərinə əsaslanan, beynəlxalq qaydalara uyğun şərtlərlə aparılan alqı-satqı və mübadilə forması kimi qəbul olunmalıdır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün hazırkı şəraitdə dərinləşən istiqamətləri əsasən beynəlxalq ixtisaslaşmadan və beynəlxalq kooperasiyalaşmadan ibarətdir.

Qabaqcıl dünya təcrübəsi də bunu təsdiq edir ki, istehsal sahələrinin, daha dəqiq desək, hər hansı məhsul növünün və ya qrupunun, onların komplektləşdirici hissələrinin istehsalı sahəsində yüksək ixtisaslaşma səviyyəsinə nail olan ölkələr beynəlxalq ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli mövqe tutmaq və onu qorumaq imkanları əldə edirlər. Bu fikrin davamı olaraq qey edilə bilər ki, xarici ticarət əlaqələrinin beynəlxalq iqtisadi normalara, şərtlərə və tələblərə

riayət etmək gücündə olan ölkələr arasında qurulması beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin formalaşması ilə nəticələnir.

Məlumdur ki, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin ilkin forması əməyin beynəlxalq bölgüsünün təsiri altında formalaşan xarici ticarətdir. Onun formalaşması və inkişafı dünyada təbii, tarixi və iqtisadi proseslərin obyektivi olaraq yaranan, ölkələr və regionlar arasında torpaq, iqlim, coğrafi mövqe, ərazi, təbii ehtiyatlar və s. resursların həcminə görə fərqləri olması üzərində qurulmuşdur. Bilavasitə bu fərqlilik səbəbindən dünya ölkələrinin hamısı və ayrı-ayrı regionlar öz varlığını və inkişafını ərazisində olan istehsal resursları hesabına təmin edə bilmirlər. Ona görə ki, ərazidə və regionda yaşayan əhalinin həcm və struktur baxımından daim dəyişən və artan maddi, eləcə də mənəvi tələbatlarının ödənilməsi daxili resurslarla təmin oluna bilmir. Ona görə də olmayan, az və ya məhdud olan resurslar digər ölkələrdən mübadilə, yəni ticarət vasitəsilə əldə edilir.

Xarici ticarət burada iştirak edən bütün ölkələr üçün faydalı olmalı, onların iqtisadi inkişafı və sosial təminat baxımından əlavə gəlir mənbəyi kimi özünü bürüzə verməlidir.

Beynəlxalq ticarət kifayət qədər mürəkkəb mübadilə proseslərini əhatə edir. Onun iştirakçılarının sayının çox olması və əhatə dairəsinin getdikcə genişlənməsi ticarət əməliyyatlarının keyfiyyət tərəflərinin daha ciddi və konkret olması zərurətini yaradır. Bu baxımdan beynəlxalq ticarət prosesi və onunla əlaqədar olaraq aparılan əməliyyatlar çoxcəhətli fəaliyyət mexanizmini səciyyələndirir.

Xarici ticarətin mahiyyəti və iqtisadi əhəmiyyəti ilə bağlı çoxlu sayda elmi fikirlər və yanaşmalar vardır. Misal olaraq göstərmək olar ki, prof. İ. Kərimliyev görə “Beynəlxalq ticarət dedikdə qloballaşan dünya prosesləri müstəvisində əsasən beynəlmilliləşmiş sahələrdə ölkə və ölkə qrupları arasında mal və xidmətlər üzrə ticarət əlaqələri başa düşülə bilər”. [17, səh. 177].

Müasir qloballaşma prosesləri beynəlxalq ticarətin genişlənməsini şərtləndirməklə ixtisaslaşmanın və ölkələrarası kooperasiyalaşmanın inkişafına da zəmin yaradır. Bu prosesin gedişində satışa çıxarılan əmtəələrin istehsal və

istehlak xüsusiyyətlərinə, o cümlədən, təyinatı, tipləri və müxtəlifliyinə görə ixtisaslaşması meyarları diqqəti cəlb edir. Belə meyarların təsnifatı eyni zamanda beynəlxalq ticarətin obyektinin müəyyən edilməsinə, əmtəə qrupunun alınıb-satılmasından və xidmətin göstərilməsindən alınan səmərənin müəyyən edilməsinə imkan verir. Beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş təsnifata əsasən beynəlxalq ticarətin aşağıdakı fərqli növləri fərqləndirilmişdir.

- Hazır məhsullar və yarımfabrikatlarla;
- Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə;
- Maşın və avadanlıqlarla;
- Xammal və enerji daşıyıcıları ilə;
- xidmətlərlə beynəlxalq ticarət.

Beynəlxalq ticarətin növlərinin təsnifatından görünür ki, əmtəə qrupları üzrə aparılan təsnifatın bir qədər konkretləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Beləki, təsnifatda göstərilən məhsul və xidmət növlərinin mübadiləsi prosesindəki reallığa diqqət yetirmək, xarici ticarətin predmeti kimi onların iştirakçı bazar subyektləri tərəfindən aşkar edilən fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Elə ölkələr və bazar subyektləri vardır ki, beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edirlər və onlar standart beynəlxalq ticarət təsnifatı nomenklaturasında göstərilən əmtəə və xidmətlərə daha çox üstünlük verirlər. Son illərdə inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq ticarət dövriyyəsində, başqa sözlə, sənaye malları və hazır məhsullar ixracında onların payı xammal və enerji daşıyıcılarının ixracındakı payından daha çoxdur və bu nisbət getdikcə dərinləşir.

Beynəlxalq ticarətin əmtəə və xidmətlərin strukturu üzrə təhlili zamanı standart beynəlxalq ticarət təsnifatına istinad edilir. Həmin təsnifatda on əmtəə qrupu fərqləndirilmişdir. Son illərdə beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu daha çox ixrac əməliyyatlarında xammalın, enerji daşıyıcılarının və ərzağın xüsusi çəkisinin azalması, əksinə hazır sənaye məhsullarının və yarımfabrikatların payının artması ilə izah olunur. Bu reallıq öz növbəsində ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsi, dünya ixracatında

xüsusi çəkisi artmaqda olan malların və xidmətlərin istehsalının artırılmasını tələb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin və ona məxsus təsərrüfat subyektlərinin hazır sənaye məhsulları və yarımfabrikatlar ixrac etməklə kifayət qədər yüksək həcmli fayda əldə etməsi müstəvisində beynəlxalq bazarda öz mövqeyini qoruyub saxlamasının texniki-iqtisadi zəminləri olmalıdır. Bu da ixracatçı ölkədə rəqabət qabiliyyətli maşınqayırma sənayesinin mövcud olmasından və inkişafından ibarətdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə ixracyönümlü və rəqabətli hazır məhsulların istehsalı maşın və avadanlıqlar istehsal edən yerli sənaye sahəsinin inkişafına istinad etməlidir. Hazırda dünya ölkələri arasında belə maşın və avadanlıqları istehsal edən, onların yeni modifikasiyalarını yaratmaq imkanında olan ölkələrin sayı çox azdır. Bu vəziyyətdən yararlanan digər ölkələr mütərəqqi maşın və avadanlıqların əsas, bir çox hallarda yeganə ixracatçısı kimi beynəlxalq bazarda inhisarçı mövqe tuturlar. Onların bazarda dayanıqlı mövqeyə malik olması beynəlxalq maşın və avadanlıqlar bazarında inhisarçılığın aradan qaldırılması, daha müasir maşın və avadanlıqların istehsalı və ixracı nəticəsində beynəlxalq bazarda mövqe tutmaq olduqca çətindir. Bu baxımdan beynəlxalq maşın və avadanlıqlar, eləcə də digər əmtəə qrupları və növləri bazarında tarixən ö zünə yer tapmış, öz aktuallığını qoruyub saxlamış elmi nəzəriyyələrin, prinsirlərin və nəzəri müddəaların ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin nəzəri müddəaların tarixi keçmişə söykənsə də bu sahədə ilk elmi nəzəriyyə hesab olunur. Onun əsasları XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərində məşhur ingilis iqtisadçıları Adam Smit və David Rikardo tərəfindən qoyulmuşdur. Klassik ingilis iqtisad məktəbinin yaradıcıları kimi onlar tərəfindən iki böyük nəzəriyyə yaradılmışdır. Bunlardan birincisi A.Smitin 1776-cı ildə yazdığı “Təbiət və xalqların sərvətinin səbəbləri haqqında traktat” əsərində öz əksini tapan “Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi”dir. Həmin nəzəriyyə vaxtilə elmi ictimaiyyətdə böyük maraq doğurmuşdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, xarici ticarət əlaqələrindən daha çox faydalanmaq imkanları XVIII

əsrin sonunda xüsusən xammal ticarətində özünü büruzə verməyə başlamışdır. Qeyd olunanlarla yanaşı adı çəkilən nəzəriyyədə əsas nəticə ticarət tərəflərdəşləri üçün xarici bazarın yalnız ixracı ilə bərabər idxalın da faydalılığı sübut olunmuşdur. “Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi”nə görə hər bir məhsul növünün beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə əsaslanaraq ondan ötrü əlverişli şərait olan ölkədə istehsalı səmərəlidir. Ona görə ki, məhsulun əlverişsiz təbii-iqlim şəraitində istehsal olunması gözlənilən nəticəni vermir. A.Smitin təbii və əldə olunmuş üstünlüklərə əsaslanan bu nəzəriyyəsi xarici ticarətin perspektiv inkişaf istiqamətlərini də müəyyən edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi və ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsi şəraitində David Reardo da 1817-ci ildə yazılmış “Siyasi iqtisadın və vergilərin əsasları”nda özünün “Müqayisəli üstünlük nəzəriyyə”sini yaratmışdır. Həmin nəzəriyyədə də demək olar ki, eyni qanunauyğunluq irəli sürülür: ölkə elə məhsulların istehsalında ixtisaslaşır ki, həmin məhsulların istehsalına sərf olunan xərclərin səviyyəsi digər ölkələrdən daha az olsun.

Yaranması tarixinin uzunmüddətliliyinə baxmayaraq müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir, hətta beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olan problemlərin həllində təsirli vasitələrdən biri kimi qəbul olunur. Bununla yanaşı Rikardo nəzəriyyəsində müasir dövrlə uzlaşmayan, istehsal prosesinin bütün cəhətlərini uçota almayan müddəalar da vardır. Burada ilk nəzərə cəhət istehsal amillərindən birinə, əsasən əməyə daha çox üstünlük verilməsidir. Burada məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan əmək xərcləri beynəlxalq bazarda qiymət nisbətlərinin müəyyən edilməsi bazası olaraq qəbul edilir. Eyni zamanda qiymətlərdə istehsal prosesinin davamı olan tədavül xərcləri, xüsusən nəqliyyat xərcləri nəzərə alınır. Məhsul istehsalı ilə bağlı milli istehsal xərclərinin müəyyən səviyyəsinə nail olunduqdan sonra bir çox malların ixracı onların istehsalı ilə əlaqədar olan əmək xərclərinə görə nisbi üstünlük qazanır.

Bütün üstünlük və çatışmazlıqları ilə D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi müasir dövrdə beynəlxalq ticarət problemlərinin həllində nəzəri və praktiki cəhətdən istifadə olunur və öz töhfəsini verir.

Neoklassik beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsi müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin yeni inkişaf istiqamətləri əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin əsası ingilis tədqiqatçısı Con Stuart Mill tərəfindən qoyulmuşdur. O, Böyük Britaniyanın xarici ticarət təcrübəsinin təhlili əsasında ölkə iqtisadiyyatının ixtisaslaşmasına uyğun olaraq xarici ticarətin genişləndirilməsində kapitalın rolunu müəyyən etmişdir. Bunun davamı kimi C.Mill öz araşdırmalarında ölkələri kapital ixracına sövq edən əsas səbəbi aşkara çıxarmağa çalışır və düzgün nəticə əldə edir. Əldə olunan nəticə ondan ibarətdir ki, kapital ixracını stimullaşdıran başlıca məqsədin ölkə xaricində investisiya qoyuluşuna görə daha çox mənfəət normasının qazanılmasıdır. Bunu çərtləndirən səbəb kapitalını öz ölkəsinin iqtisadiyyatına yönəldən investorların nisbətən az mənfəət əldə etməsidir. Bu isə kapitalın milli iqtisadiyyatla müqayisədə daha yüksək mənfəət norması qazanmağa imkan verən xarici ölkənin iqtisadiyyatına ixrac etməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində kapital ixracının həm ölkə daxilində həm də xaricində mənfəət normasının tənzimləyicisinə çevirir.[9, səh. 75]

Beləliklə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsi onun klassik nəzəriyyəsinin inkişafının nəticəsi olaraq formalaşmışdır. C.Millin baxışlarının davamçılarından olan C.Keynsin kapitalın səfərbər olunması üzrə fikir və tədqiqatları da maraq doğurur. O, belə hesab edirdi ki, kapitalın beynəlxalq hərəkətinin və yerdəyişməsinin hərəkətverici qüvvəsi kapitalın marjinal məhsuldarlığında olan fərqlərdir. C.Keyns bununla da xarici ticarətlə istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti arasında alternativliyin elmi əsaslarını müəyyən etmişdir.

Ardıcıl olaraq Hekşer –Olin nəzəriyyəsi son dövrlərdə beynəlxalq ticarət əlaqələrində baş verən əsaslı dəyişikliklərin bazasında yaranmışdır. Bu daha çox istehsal amilləri nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Onun gerçəkləşdirilməsi, yəni E.Hekşerin və B.Olinin istehsal amillərinin nisbəti

nəzəriyyəsi beynəlxalq iqtisadiyyatda xeyli dəyişikliklərə yol açdı. Hətta neoklassik nəzəriyyənin əsaslarının istehsal amillər ilə əlaqələnməsi və onlardan asılı olaraq formalaşması barədə fikirlər söylənilir.

İstehsal amillərinin qiymət bərabərliyi və ya uyğunluğu prinsipini irəli sürməklə E. Hekşer iqtisad elmində ilk dəfə istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsini yaratmış oldu. Burada azad ticarət şəraitində istehsal amillərinin qiymətlərinin uyğunluğu meylinin formalaşması diqqətə çatdırılır. Eyni zamanda ixtisaslaşma dərəcəsinə görə əməyin, istehsal amillərinin və təbii ehtiyatların müxtəlif növlərinə qiymət səviyyələri nəzərdən keçirilir. Bu nəzəriyyəyə görə müxtəlif ölkələrdə istehsal amillərinin fərqli olması onların qiymətlərə təsir etməklə ölkələr arasında fərqlərin yaranmasını şərtləndirir. Əgər ölkədə istehsal amilinin həcmi kifayət qədər çoxdursa, onda həmin amilin qiyməti bir o qədər aşağı olacaqdır.

Hekşer tərəfindən irəli sürülən konsepsiyayı onun şagirdi Bertil Olin daha da təkmilləşdirmişdir. O, beynəlxalq ticarətdə istehsal amillərinin hərəkətini, rolunu mövcud reallıqlar çərçivəsində araşdırır və göstərir ki, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti onlara olan tələbatın müxtəlif ölkələrdəki həcmindən asılıdır. İstehsal amilləri bir qayda olaraq öz yerlərini səmərəlilik az olan ölkədən daha yüksək olan ölkəyə doğru dəyişirlər. Kapitalın hərəkətinin səmərəliliyi əsasən faiz dərəcələri ilə ifadə olunmasına baxmayaraq B. Olin kapitalın beynəlxalq hərəkətinə təsir göstərən digər əsas amilləri də aşkara çıxarmışdır. Yekun qənaətə görə xüsusən gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə etməklə himayədarlıq siyasətinin aparılması ölkəyə məhsul idxalını azaldır. Nəticədə xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daxil olması meylləri güclənir. Eyni zamanda xarici investisiya qoyuluşlarından, onun müxtəlif formalarından istifadə imkanları yüksəlir, birbaşa investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə coğrafi paylanması qismində olan məsələlər reallaşmış olur.

Əsas etibarilə azad rəqabət şəraitinə uyğun olan B. Olin konsepsiyasında kapitalın beynəlxalq hərəkətinin beynəlxalq əmtəə ticarəti ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsi prosesinin əsasları tam açıqlanmışdır. Burada göstərilir ki, kapitalın beynəlxalq hərəkətinin sürətmənməsi beynəlxalq ticarət dövriyyəsini

azaldır və əksinə.İstehsal amillərinin ölkələr arasında yerdəyişməsinin artması bir tərəfdən onların qiymətləri səviyyəsini tarazlaşdırır, digər tərəfdən də bir ölkədə olan istehsal amillərinə olan tələbi digər ölkədəki qeyri-mobil istehsal amillərinə olan tələbə uyğunlaşdırır. Bu halda ölkələr arasında istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsündəki fərqlilik də azalmış olur.

Azad ticarət və təkmil rəqabət şəraiti üçün əhəmiyyət kəsb edən bu müddəə himayədarlıq siyasətinin həyata keçirilməsi və inhisarlaşma dövründə Olin nəzəriyyəsi ilə müəyyən ziddiyyətlər doğurur. Bu onunla bağlıdır ki, həmin nəzəriyyə daha çox iqtisadiyyatın statik vəziyyətinə uyğundur və ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal proseslərinin eyniliyini uçota almır.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı bir sıra mürəkkəb və şəxəli problemlərlə müşaiyət olunur. Bu mənadaəvvəlki dövrlərin təbiətinə və reallıqlarına əsaslanan beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri cari dövrün tələbləri ilə tam uzlaşmır. İstənilən halda beynəlxalq ticarətə dair konsepsiyalar barədə onu demək olar ki, onlar nəzəri baza rolunu oynayır və beynəlxalq ticarətin inkişafındakı daxili qanunauyğunluqlarını, ziddiyyətlərini şərh edirlər.

Hazırda xarici ticarət problemlərinə iqtisadiyyatın mikro, makro və meqa səviyyələrin əlaqələndirilməsi baxımından yanaşılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Mikro səviyyədə, yəni firma və şirkətlərin xarici ticarətdə iştirakı perspektivlərinin araşdırılması həmişə əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Məlumdur ki, elmi-texniki yeniliklərdən bacarıqla istifadə edən, innovasiya yönümlü firmalar və şirkətlər xarici bazarda daha üstün mövqələr qazanırlar.

Beynəlxalq ticarət üzrə ümumiləşdirilmiş nəzəriyyələrdən biri də Maykl Porterin “rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi”dir. Dünya bazarında ölkələr, firma və şirkətlər arasında rəqabət mübarizəsinin nəzəri və təcrübi baxımdan əsaslandırılması bu nəzəriyyənin ilkin müddəasıdır. Burada firma və şirkətin rəqabət üstünlüyünə nail olması və həmin üstünlüyü əldə saxlamaq imkanlarının araşdırılması ön plana çəkilir.

Son illərdə beynəlxalq ticarətdə baş verən modernləşmə prosesləri miqyas iqtisadiyyatı və miqyasa görə artan gəlirlər yanaşmalarını aktual etmişdir.

Bundan əlavə Pol Kruqman və Elhanan Helqmanın “yeni ticarət nəzəriyyəsi”ndən irəli gələn ideyaları da maraq kəsb edir. “Yeni ticarət nəzəriyyəsi” ənənəvi ticarət nəzəriyyələri ilə müqayisədə daha empirik cəhətlərə üstünlük verir. Miqyas iqtisadiyyatları bir azalan üzərində dayanır, çeşidlənmiş malların və bazar infrastrukturlarının beynəlxalq ticarətə təsirləri araşdırılır[14, səh. 35-37].

“Yeni ticarət nəzəriyyəsi” adından məlum olduğu kimi, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında yaranan problemlərin və meylləri daha dolğun şəkildə əks etdirir. Bu nəzəriyyədə qeyri-təkmil rəqabətin, məhsul çeşidlərinin və miqyas iqtisadiyyatının formalaşmasının xarakterik xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh olunur. Araşdırmalarla məlum olmuşdur ki, inkişaf etmiş ölkələr arasında ticarətin əsas hissəsi məhsulun çeşidləri üzrə aparılır.

Mikroiqtisadiyyat səviyyəsində inhisarçılığın və oliqopoliyanın təkmil rəqabətli bazarla müqayisəsi əsasında müsbət və mənfi cəhətləri aşkar edildiyi halda “Yeni ticarət nəzəriyyəsi”ndə inhisar rəqabətinə bazarının formalaşmasının üzə çıxarılmasına üstünlük verilir. Beləki, məhsulun bazar təklifinin azalması və ticarətin zəifləməsi zamanı keyfiyyət amili arxa plana keçir. Bu vəziyyətdə inhisarçılar məhsulun qiymətini süni şəkildə yüksəltməyə meyl edirlər. Eyni zamanda hökumət xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləməklə bazar rəqabətini intensivləşdirir ki, bununla da istehsal artır, texnoloji inkişaf sürətlənir.

“Yeni ticarət nəzəriyyəsi”ndə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin ticarət gəlirlərinin artmasına təsirinin araşdırılmasına ayrıca yer verilməsidir.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq ticarətdə iştirakçıların sayı, tərkibi və səviyyəsi yüksək dinamika ilə dəyişir, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin əhatə dairəsi genişlənir. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində ciddi rəqabət aparmaq gücünə malik olan yeni şirkətlərin və korporasiyaların yaranması bunun əyani sübutudur. Həmin yeni rəqiblər öz tərəfdaşları arasında istehsal və ticarət münasibətlərinin qurulması, investisiya qoyuluşları və gözləmələri barədə müstəqil qərarlar qəbul edirlər. Beləliklə, sahələarası və hətta firmadaxili ticarət genişlənərək tədricən iri

strukturların, yəni nəhəng korporasiyaların yaranmasına və inkişafına səbəb olur.

Əvvəlki fikirlərin davamı olaraq qeyd edilə bilər ki, transmilli şirkətlərin (TMS) beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsində rolu və təcrübəsi çox böyükdür. Maşın və avadanlıqların istehsalı və satışı sahəsində fəaliyyət göstərən TMS-in xarici ölkələrdən birinə investisiya qoyuluşu zəncirvari qaydada öz nəticələrini verir. İnvetisiya qoyuluşu həyata keçirilən və onun ticarət tərəfdaşları olan digər ölkələrdə yeni yaradılan filiallar (firmalar, şirkətlər) arasında da əlavə ticarət əlaqələri qurulur. Belə vahid ticarət prosesində müxtəlif ölkələrə məxsus olan şirkətlərin rəqabət qabiliyyətliliyi və bazar gücü aşkar olunur.

Beləliklə, beynəlxalq ticarətin inkişafına dair mövcud nəzəriyyələrə müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşılması və onların müəyyən olunmuş prioritetlərə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

1.2. Xarici ticarət qiymətləri sisteminin formalaşması amilləri.

Xarici ticarət sövdələşmələrində iştirak edən firmalar və ölkələr hər şeydən əvvəl tərəfdaşları tərəfindən əmtəələrə qiymətlərinin formalaşması prosesinin əsas cəhətlərini araşdırmalıdırlar. Bunun ötrü ixracatçı ölkənin bazarına malın irəlilədilməsi və ölkə xaricində qiymətəmələgəlmədə hansı yanaşmalardan istifadə olunduğunu müəyyən etmək lazım gəlir. Məlumdur ki, ilkin qiymətin hesablanması üçün aşağıdakı bir neçə mərhələdən ibarət əməliyyatlar yerinə yetirilməlidir. Bunlar ardıcılıqla tələbin həcminin müəyyən olunmasından, xərclərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsindən, rəqiblərin təyin etdikləri qiymətlərin və məhsulların təhlilindən, qiymətqoyma metodunun seçilməsindən və nəhayət ilkin qiymətin hesablanılmasından ibarətdir.

Firmalar qiymətəmələgəlmə ilə bağlı məsələnin həlli zamanı aşağıdakı metodlardan birini seçə bilərlər:

- qiymətin orta xərclərlə mənfəətin cəmi kimi hesablanması;
- zərərsizliyin və məqsədli mənfəətin təhlili əsasında qiymətin hesablanması;

- əmtənin hiss edilən dəyərliliyi əsasında qiymətin müəyyən edilməsi;
- qiymətin cari xərclərin səviyyəsinə görə təyin edilməsi;
- qiymətin qapalı hərracda təyin edilməsi.

Qiymətin orta xərclərlə mənfəətin cəmi kimi hesablanması prosesində əmtənin maya dəyərində müəyyən faizlə mənfəət əlavə edilir. Mənfəətin kəmiyyətində olan fərqlər əmtəə vahidlərinin dəyəri və satış həcmi, eələcə də əmtəə dövriyyəsinəki fərqləri, istehsalçı və özəl markaları arasındakı nisbətləri əks etdirir.

Zərərsizliyin və məqsədli mənfəətin təhlili əsasında qiymətin hesablanması metodu müəssisənin istehsal xərclərini əsas götürür. Bu zaman firma ilk növbədə qənaətbəxş mənfəəti təmin edən qiymət səviyyəsini təyin edir. Göstərilən metoddan “General Motors” korporasiyasının istifadə etməsini qeyd etmək olar. O, avtomobillərə qiymətləri müəyyən edərəkən investisiya olunmuş kapitalla görə 15-20 faiz həcmində mənfəət pianlaşdırır.

Qiymətin cari xərclərin səviyyəsi əsasında təyin edilməsi zamanı şirkətlər öz xərclərinə və tələb göstəricilərinə daha az diqqət yetirməklə, rəqiblərin qiymətlərini dəf etməyə çalışırlar. Bu zaman onlar rəqibləri ilə müqayisədə yüksək və ya aşağı səviyyədə qiymətlərin təyin edilməsinə üstünlük verirlər. Cari xərclər əsasında qiymətqoyma metodu ABŞ-da daha geniş tətbiq olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin metod ədalətli mənfəət normasının və sahə miqyasında tarazlığın saxlanmasına imkan yaradır.

Qiymətlərin qapalı tenderlərdə müəyyən olunması təcrübəsindən fərqli olaraq, rəqabət qiymətəmələgəlməsindən ticarət müqavilələri naminə kəskin mübarizə zamanı tətbiq olunur. Bu halda qiyməti müəyyən edərəkən firma öz xərc və tələb göstəriciləri arasındakı asılılıqlardan deyil, rəqiblərin qiymətlərlə bağlı gözlənilən təkliflərindən imtina etməli olur. Əgər o, ikitərəfli müqavilə bağlamaq istəyindədirsə, şirkət qarşı tərəfdən qiymətin digərləri ilə müqayisədə daha aşağı olmasını xahiş edə bilər.

Ardıcıl olaraq aşağı qiymətlərin təyin edilməsi zamanı aşağıdakı şərtlərin gözlənilməsi tövsiyyə olunur:

1). aşağı qiymət bazarın genişlənməsində əhəmiyyətli təsir gücünə malikdir;

2). istehsal həcmnin artmasına paralel olaraq məhsul vahidinə düşən xərclər azalır;

3). aşağı qiymətlər rəqibləri cəlb etmir.

Müəssisənin əmtəə nomenklaturasına aid olan məhsula qiymətin müəyyən olunması yanaşmaları bir qədər fərqli xarakter alır. Ona görə ki, müəssisə istənilən halda ona maksimum mənfəətlə müşayiət olunacaq qiymət sistemini formalaşdırmağa səy göstərir. Məhsullar onlara olan tələb və xərclərin səviyyəsinə görə differensial olmaqla bərabər rəqabət mübarizəsinin müxtəlif dərəcələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar. Əgər müəssisə bir deyil, geniş çeşidli məhsul yarada bilərsə, ardıcıl şəkildə həmin çeşid çərçivəsində qiymətdə mexanizmini də işləməlidir. Elə məhz bu baxımdan bir çox ticarət sahələrində öz əmtəə çeşidlərinə qiymətlərin təyini prosesində satıcılar müəyyən etdikləri qiymət hədəflərindən faydalanmağa çalışırlar.

Bir sıra qabaqcıl müəssisələr əsas məhsuldan əlavə bəzi tamamlayıcı və yardımçı məmulatlar da istehsal edirlər. Ona görə də həmin ikinci dərəcəli mallara qiymətin müəyyənləşdirilməsi prosedurunun işlənilməsi lazım gəlir. Bu mənada istehsalçı firma standart avadanlıq və ya məhsulun, eləcə də tamamlayıcı məmulatın qiymətinin təkibi ilə bağlı məsələni həll etməlidir. Onun optimal həlli rəqabət ümün də əlavə imkanlar verə bilər.

Məlumdur ki, məhsulun ucuz növləri ona xas olan üstünlüklərə və istehlak səmərəsinə malik deyilsə, alıcıların əksəriyyəti onun alışından imtina edəcəklər. Əksinə, yüksək faydalılıq göstəriciləri müstəvisində məhsulun qiymətinin həddən artıq yüksəkliyi istehlakçıları məhsul aılına yönləndirə bilər. Bu zaman əlavə məhsulların almışın naminə xüsusi ödənişlər edilə bilər.

Yardımçı xarakterli məhsullara qiymətdə mexanizminin işlənilməsi aidiyyəti müəssisələr üçün çox əhəmiyyətə malikdir. Əgər yalnız neft emalı sahəni nəzərdən keçirəksə bu məsələnin aktuallığını başa düşmək olar. Məlum olduğu kimi, neft məhsullarının və əlaqədar kimya məhsullarının istehsalı üçün

bəzi müxtəlif növdən olan inqredientlərdən istifadə olunmalıdır. Əgər bu qəbildən olan köməkçi məhsullar yüksək dəyərliliyə malik deyilsə, onlardan istifadənin dayandırılması mümkündürsə, onda atılacaq müvafiq addımlar əsas növ məhsulun qiymətinə öz təsirini göstərə bilər. Bu halda istehsalçı onları bazara çıxarmağa çalışmaq saxlanılma və nəqləmə xərclərini özündə birləşdirən qiymətləri təyin edirlər.

Yuxarıdakılar nəzərə alınmaqla əsas əmtəyə müəyyən edilən qiymət müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına zəmin yaradır. Bununla yanaşı qiymətqoymada coğrafi prinsipin gözlənilməsi ölkənin müxtəlif regionlarında istehlakçılara müəssisə tərəfindən differensial qiymətlərin təyin olunmasına imkan verir.

Qiymətlərin təyində coğrafi prinsipin əsas götürülməsi təcrübəsinin xarici ölkələrdə bir neçə müxtəlif variantları tətbiq edilir. Əmtəələrin istehsal yerində FOB qiymətləri onların əsas növlərindən biridir. Bu qiymətlərin təyin edilməsi zamanı əmtəələrin təchizatçıya verilməsi franko-vaqon şərtlərinə əsaslanır. Bundan sonra məhsul üzərindəki bütün hüquqlar və məsuliyyətlə birlikdə istehsal yerindən təyinat limanına qədər bütün nəqləmə xərclərini öz üzərinə götürən sifarişçiyə ötürülür.

Məhsulun nəql olunması xərclərini əks etdirən vahid qiymətlər müəyyən edilərkən müəssisə daşıma məsafəsi qiymət amili kimi əhəmiyyətini itirir. Nəqliyyat xərclərinin eyni bir məbləği daxil edilən vahid qiymət təyin olunan halda daşıma haqqı orta nəqliyyat xərclərinə bərabərləşir. Həmin qiymət zaqda yerləşən istehlakçılar üçün daha münasibdir. Beləki, yaxında olan müştərilər daha çox ödəməli olduğundan onlar üçün məhsulları istehsal yerində FOB qiymətini müəyyən edən yerli təchizatçıdan almaq daha sərfəlidir. Lakin, uzaqda yerləşən alıcılar nisbətən az ödənişlər aparır.

Ümumiyyətlə, vahid qiymətin təyin edilməsi metodunun tətbiqi müəssisəyə ölkə ərazisində vahid qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Qiymətlərin bazis məntəqəsinin seçilməsi əsasında təyin olunması metodu satıcı tərəfindən baza nəqliyyat qovşağının təyininə şərait yaradır. Bütün

alıcılar məhsulun daxil olması məntəqəsindən asılı olmayaraq məhsul hamıya eyni qiymətlərlə təhvil olunmasına əmin olurlar. Qiymətqoymada bazis məntəqəyə istinad olunması müqayisədə uzaq istehlakçılara daha uyğundur. Beləki, müəssisənin yaxın məsafədə yaşayan alıcılar üçün qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bərabər uzaq istehlakçılara qiymətin tədricən azaldılması müşahidə olunur. Bir müəssisələr satışın stimullaşdırılması üçün eyni vaxtda müxtəlif şəhərləri bazis olaraq seçə bilər.

Müəyyən coğrafi ərazidə yerləşən alıcılarla işgüzar əlaqələrin genişləndirilməsi marağında olan müəssisələr məhsulun göndərişi xərclərini satış qiymətlərinə aid etməyərək, bazar segmentini ələ almağa çalışırlar. Sifarişlərin həcmnin artırılması məqsədilə satıcı məhsulu faktiki göndəriş xərclərini tamamilə yaxud qismən öz hesabına ödəyə bilər. Bununla da biznesin genişləndirilməsi, xərclərin orta səviyyəsinin azaldılması və daşımalar üzrə əlavə xərclərin ödənilməsi məsələləri öz həllini tapır. Göründüyü kimi, qiymətqoymanın göstərilən metodu müəssisənin yeni satış bazarlarına çıxışına və rəqabət şəraitində bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilir.

Xarici bazarlara çıxış imkanları olan uğurlu müəssisələr ayrı-ayrı coğrafi regionlar üzrə satış xərclərində, tələb səviyyəsində olan fərqləri və digər analoji amilləri nəzərə alırlar. Onlar əmtəə çeşidi çərçivəsində vahid qiymətəmələgəlmə sistemindən istifadəyə üstünlük verirlər. Qiymətlərin ilkin səviyyəsinin müəyyən etdikdən sonra ətraf iqtisadi mühitin dəyişməsi ilə əlaqəli amillərin uçota alınmaqla onlara düzəlişlər aparılır. Nəticədə qiymət güzəştlərinin və ayrı-seçkiliyinin tətbiqi proseduru gerçəkləşir.

Ödənişlərin sürətləndirilməsinə görə güzəştlər təcili olaraq ödəniş apararı müştərilər üçün qiymətlərin aşağı salınmasıdır. Misal kimi "3/10, netto 30" şərtini şərh etmək olar. Bu şərtə görə ödənişlər bir ay ərzində reallaşdırıla bilər. Lakin, alıcı on günün ərzində ödəniş edəcəyi təqdirdə ödəniş məbləğinin 3 faizi məbləğində güzəşt əldə edəcəkdir. Bu qəbildən olan güzəştlər fəaliyyət sahələrinin çoxu üçün səciyyəvidir. Onlardan istehsalçıların likvidlik

göstəricilərinin yüksəldilməsi və kredit borclarına xidmət xərclərinin aşağı salınması məqsədləri naminə istifadə edilir.

Daxili və xarici ticarətdə qiymətlərə təsir edən amillərdən biri də alış həcminə görə edilən güzəştlərdir. Bunlar mahiyyətə məhsulun daha böyük həcmnin alışına qərar verən alıcılardan ötrü qiymətin azaldılması deməkdir. Satış həcmi üzrə nəzərdə tutulan güzəştlər əvvəcdən alıcılara təklif olunur və bu zaman güzəştin məbləği irihəcmli satışla bağlı xərclərə edilən qənaətdən üstün olmamalıdır. Burada qənaət satış, ehtiyatların formalaşdırılması və məhsulların daşınması xərclərinin aşağı salınmasının nəticəsidir.

Məhsulların alışını və xidmətlərdən istifadəni ilin onlar üçün xarakterik olmayan dövrlərində həyata keçirən alıcılara edilən mövsümi güzəştlər də qiymətlərin azaldılması ilə nəticələnir. Müvafiq güzəşt növünün tətbiqi ilboyu istehsalın və eləcə də satış həcmnin sabit səviyyədə saxlanılmasını təmin edir. Misal olaraq göstərilə bilər ki, istifadə qış mövsümündə səciyyəvi olan məhsulların istehsalçıları yazda və yayda sifarişlərin artırılmasından ötrü tərəfdaşlarına güzəştlər təklif etmək taktikasına meyli olurlar.

Qiymət ayrı-seçkiliyinin həyata keçirilməsi müxtəlif əsaslar üzərində qurulur. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Alıcıların müxtəlifliyi. Həmcins məhsul müxtəlif alıcılara fərqli qiymətlərlə satılır;
2. Əmtələrin çeşidləri və variantları. İstehsal xərclərindəki fərqlər nəzərə alınmadan məhsulun müxtəlif çeşidləri differensial qiymətlərlə satıla bilər. İstehsaçı məmulatın təkmil variantı üçün əksər hallarda yüksək qiymət təyin edir.
3. Məhsulun satış yeri. Təklif xərclərinin hər yerdə eyni olmasına baxmayaraq, əmtəə müxtəlif yerlərdə fərqli qiymətlərlə satılır.

Hər bir müəssisə öz qiymət strategiyasını işləyən və reallaşdıran zaman qiymətlərin yüksəldilməsi və azaldılması ilə əlqəli təşəbbüsləri göz önünə almalıdır. Belə tədbirlərin məntiqi və iqtisadi əsasları olmalıdır. Beləki, müəssisə

aşağı qiymətlərin təyini hesabına bazarda hakim gücə çevrilmək istəyinə nail olmağa çalışarkən qiymətin endirilməsinə təşəbbüs göstərir. Bu məqsədlə, o, -

- a) rəqiblərlə müqayisədə aşağı qiymətlər təyin edir;
- b) istehsal həcmnin artması hesabına xərclərin azaldılmasına çalışır;
- c) yüksək bazar payı əldə etməkdən ötrü qiyməti aşağı salır.

Əvvəldə qeyd olunanların əksinə olaraq müəssisə satış qiymətlərinin yüksəldilməsinin də təşəbbüskarı ola bilər. Bu bəzən məcburiyyətdən irəli gəlir. Müəssisə qiymətlərin artımını alıcıların, vasitəmilərin və öz satış şəbəkəsi əməkdaşlarının narazılıqla qarşıladığını bilsə də bundan çəkinmir. Məhz uğurlu qiymət siyasətinin mənfəətin həcmi artırma bilməsi müddəası müəssisəni bu əmələ təhrik edir. Hesablamalara görə gəlir notması üç faiz olarkən satış həcmnin və qiymətin bir faiz yüksəlməsi mənfəətin 33 faizə qədər artırılmasını təmin edə bilər.

Məhsuldarlıq və istehsal xərcləri arasındakı nisbətlərin ikincinin xeyrinə dəyişməsi adətən mənfəət normasının azalmasına səbəb olur ki, bu da müəssisəni qiymətləri yüksəltmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Qiymət səviyyəsinin artması, inflyasiya meyillərinin müşahidə edilməsi və həm də qiymətlərə dövlət nəzarəti xərclərin yüksəlməsini şərtləndirə bilər.

Nəzəri və praktiki cəhətdən tələbin həcmnin çox yüksək olması qiymət artımının başlıca amillərindən biridir. Müəssisə öz müştərilərinin tələbatını ödəyəcək həcmdə məhsul istehsal edə bilmirsə, vəziyyətdən istifadə edərək qiyməti yüksəldə bilər. Bu halda qiymətin artımı iki variantda reallaşa bilər:

- ✓ güzəştlərin ləğv edilməsi;
- ✓ məhsul çeşidinin onun daha bahalı modelləri ilə tamamlanması.

Təchizatçıların, alıcıların, rəqiblərin, vasitəçilərin, dövlət orqanlarının qiymət dəyişikliklərinə həssaslığını və mümkün cavab reaksiyasını nəzərə almaq üçün müəssisə qiymətlərin təyininə və dəyişilməsinə ehtiyatla yanaşmalıdır.

Xarici ticarətdə sövdələşmələrin aparılması proseduru bir sıra ardıcıl mərhələlərdən keçir. Əldə olunan məlumatların bu mərhələlərdən keçməsi onların məlumatların tamlığı və dəqiqliyi məhsulların dövriyyəyə çıxarılması haqqında

qərarların qəbulunu sürətləndirir. Bu bir tərəfdən öz gəlirlərini artırmaq niyyətini reallaşdıran beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin subyektləri, digər tərəfdən isə gömrük orqanları üçün əhəmiyyət daşıyır.

Xarici ticarət təcrübəsində tərəflər arasında birbaşa əlaqələr üzrə idxal əməliyyatının aparılması prosesində alıcı ilə satıcının səmərəli qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasından ötrü aşağıdakı variantlar tətbiq oluna bilər:

- sifarişin birbaşa potensial satıcıya göndərilməsi;
- idxalçı tərəfindən istehsalçıya sorğu verilməsi;
- hərracda qoyulan şərtləri yerinə yetirmək gücündə olan firmaların iştirakı ilə hərracın keçirilməsi;
- tərəfdaş istehsalçıya reklam və ya informasiyalar barədə rəylərinin öyrənilməsi üçün kommersiya məktubunun göndərilməsi;
- ixracatçı tərəfindən verilən təklifə qeyd-şərtsiz razılığını bildirmək.

Təcrübədə idxal əməliyyatının hazırlanmasının ən optimal metodu əmtəə istehsalçısına alıcıları maraqlandıran sifarişlərin göndərilməsidir.

Xarici ticarət sövdələşmələrində əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi-

1. dəyər qanununun təsiri altında;
2. orta dünya əmək xərclərinin bazasında;
3. məhsulun beynəlmiləl dəyəri əsasında baş verir.

Məhsulların daxili və xarici istehsal nisbətləri arasında olan fərqlər öz növbəsində onların milli və beynəlmiləl dəyərlərinin müxtəlifliyini də şərtləndirir. Beynəlxalq ticarətin iştirakçılarının orta milli xərcləri məhsulun beynəlmiləl dəyərində təsiri bilavasitə ixrac prosesində reallaşır. Həmin göstərici xarici bazarda əmtəə dövriyyəsinin həcmində də öz təsirini göstərir. İstənilən halda milli dəyərin orta kəmiyyəti müvafiq məhsulun daha böyük həcmi ixrac edən aparıcı ölkələrin istehsal şəraiti ilə müəyyən olunur. Məhsulun beynəlmiləl dəyərinin formalaşmasında belə əsas ixracatçıların milli dəyərləri bazis rolunu oynayır.

Beynəlxalq bazarlarda sövdələşmə obyektini olan məhsulların beynəlmiləl dəyəri adətən onların milli dəyərləri ilə müqayisədə bir qədər aşağı olur. Bunun

özünəməxsus iqtisadi əsasları, amilləri və xüsusiyyətləri vardır. Onları ümumilədirərək üç qrupda aşağıdakı qaydada sistemləşdirmək olar:

1. Dünya bazarında aparıcı mövqeyə malik olan inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin istehsal etdikləri məhsul kütləsi tam şəkildə xarici bazara çıxarılmır, çünki onun müəyyən hissəsi yerli istehlakçılara satılır.

2. Xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyət göstərən iştirakçıların istehsal xərcləri səviyyə baxımından milli bazar iştirakçılarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

3. Öz rəqiblərinə nisbətən rəqabət üstünlükləri ilə seçilən, daha aşağı istehsal xərclərinin bazasında optimal qiymətlər təyin etmək qabiliyyətində olan müəsisələr xarici bazarlara çıxış sahəsində geniş imkanlar qazanmış olurlar.

Yuxarıda qeyd olunanlar xarici ticarət qiymətlərinin müqayisəli şəkildə daha aşağı istehsal xərcləri ilə səciyyələnən məhsulların qiymətlərinin bazasında formalaşması barədə fikir yürüdülməsinə heç bir əsas vermir. Ona görə ki, burada xammal təchizatçılarının bazar fəaliyyəti və rəqabət amili də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq bazarda mübadilə vasitəsi olan istehsal qiymətlərinin formalaşması prosesində sahədaxili rəqabətin olması başlıca şərtlərdən biridir. Onların bazasında məhsulların bazar dəyəri və qiymətləri əmələ gəlir. Ardıcıl olaraq kapitalın sahələrarası axınının baş verməsi öz növbəsində sahəvi və orta mənfəət normalarını bərabərləşdirir. Bununla da müxtəlif sahələrin istehsalı olan məhsulların dəyəri onların istehsal qiymətinə çevrilir.

FƏSİL 2. XARİCİ TİCARƏT QIYMƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ.

2.1. Beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodları.

Hazırda beynəlxalq təcrübədə gömrük-tarif siyasətinin yeni prinsipləri fətməlaşmaqdadır. Düşünürük ki, həmin prinsiplərin xarici ticarətdə yaranmış vəziyyətin uçuğu ilə ölkə iqtisadiyyatında tətbiq olunması yerli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bu bilavasitə gömrük-tarif siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması nöqtəyindən daxili, eləcə də beynəlxalq bazarlarda qiymət fərqlərinin uçuğu müxtəlif əmtəələrə, xidmətlərə idxal və ixrac rüsumlarının tətbiqinin məqsədəuyğunluğunun müəyyən olunmasına yönəldilir. Bundan əlavə həmin rüsumların kəmiyyətinin müəyyən edilməsi baxımından da çox zəruri hesab edilir.

Nəşr olunmuş elmi əsərlərdə, beynəlxalq ticarətdə gömrük rüsumları cəlbətmə obyektinə görə idxal və ixrac rüsumlarına ayrılırlar. Əslində idxal rüsumları daxili bazarı xarici istehsalçıların təzyiqindən müdafiə edərək öz proteksionist funksiyalarını reallaşdırırlar. Qeyd olunan funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün daxili bazarın müdafiə olunması məqsədilə daxili və dünya bazar qiymətləri arasındakı fərqi üstələyən rüsumlar tətbiq edilir. Yerli bazarı güclü xarici rəqabətdən qorumaq üçün idxal rüsumlarının yüksəldilməsinin əsas səbəbi ölkə məhsullarının rəqabətə davamlılığının hələlik aşağı səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Bu ondan irəli gəlir ki, hələlik aşağı texnoloji səviyyədə olan daxili istehsal müasir tələblərə uyğun olan, beynəlxalq standartlara cavab verən əmtəələr istehsal etmək gücündə deyil. Bununla bərabər ölkə iqtisadiyyatının idxaldan asılı vəziyyətdə olması, yalnız milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün deyil, həm də ümumiyyətlə milli təhlükəsizliyə qarşı yəhdidlərin yaranmasını şərtləndirə bilər. Müvafiq əlverişsiz halların müşahidə edilməsi öz növbəsində

respublika iqtisadiyyatının inkişafında uyğunsuzluqlar yarada bilər. Analoji vəziyyətlə üzləşən hər bir ölkə öz milli təhlükəsizliyini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün proteksionist siyasətin üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməlidir. Bu tezis Azərbaycanda da aktuallığını saxlayır.

Xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılmasına uyğun şəkildə gömrük rüsumları beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin səmərəli iqtisadi tənzimləyicilərindən biri kimi qəbul olunurlar. Onların vasitəsilə dövlət əmtəə və xidmətlərin idxalı və ixracı prosesində bərabər iqtisadi mühitdə rəqabəti tənzimləyir, milli maraqları təmin edən konkret sosial-iqtisadi, valyuta-maliyyə və qiymət siyasətini həyata keçirir.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkədə mövcud iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə gömrük rüsumlarının səviyyəsi arasında müəyyən asılılıq vardır. Bu baxımdan nəzərə alınmalıdır ki, adətən dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunan gömrük rüsumlarının dərəcəsi aşağı olur. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin ölkələrdə istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Ona görə də daxili bazarda yüksək rüsumların tətbiqinə, ixracın stimullaşdırılması üçün əlavə tədbirlərlərin həyata keçirilməsinə və büdcə daxilolmalarının artırılması gömrük rüsumlarının yüksəldilməsinə ehtiyac hiss olunmur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bunun əksinə daha yüksək rüsumlar tətbiq edilir.

Hazırda gömrük orqanları respublikamızda fizikal siyasətin həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla iyirmi faizindən çoxunu təmin edirlər. Dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaqdan ötrü həmin orqanlar ölkədə gömrük-tarif tənzimlənməsini və valyuta nəzarətini həyata keçirirlər. Elə bunların nəticəsidir ki, son dövrlərdə idxalın əmtəə strukturunun təkmilləşdirilməsi, ixracın stimullaşdırılması, yerli istehsalın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində sanballı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatının xarici rəqiblərin təzyiqindən müdafiə olunması üçün ciddi zəmin yaranmışdır.

Respublikamızda son dövrlərdə aparılan gömrük siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də differensiallaşdırılmış tarif tənzimlənmə sistemidir. Həmin siyasətin əsas elementləri vasitəsilə müasir şəraitdə Azərbaycanda yerli istehsal dəstəklənir, ölkəmizə ən son yeni texnika və texnologiyaların gətirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Hazırda tarif dərəcələrinin təbii dərəcəsinin maksimum həddinin 15%-ə bərabər olması onun digər MDB ölkələri ilə müqayisədə daha optimal göstərici olmasını təsdiq edir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda tətbiq olunan gömrük rüsumları 2007-ci ildə qəbul edilmiş vahid sistem üzərində qurulmuşdur. Mövcud qanunvericilik aktlarına görə əmtəənin idxal qiymətinə əsasən tətbiq olunan tariflər, yeni advalor gömrük tarifləri 0, 0.5, 1,0, 3,0, 5,0, 10,0 və 15,0 faiz dərəcələri həddində təsbit olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idxal məhsullarının əksər hissəsinə həmçinin on səkkiz faizə bərabər dərəcə üzrə əlavə dəyər vergisi də hesablanır.

Göstərilənlərlə bərabər nəzərə alınmalıdır ki, ölkədə yerli istehsalın inkişafına təkan vermək məqsədilə bəzi idxal məhsulları Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə əlavə dəyər vergisindən və idxal rüsumlarından azad olunmuşdur. Beynəlxalq təcrübədə bu qəbildən olan vergi və güzəştlərin konkret sahəni və dövrü əhatə etməsini xüsusi vurğulamaq olar.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılması, yerli bazarın daha böyük səylə qorunması, əlverişli rəqabət və bütün bazar subyektləri üçün şəffaf biznes mühitinin formalaşdırılmasında gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin təsir gücündən ən optimal variantlarda istifadə olunmalıdır. Bu tədbirlərin paralel olaraq qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə koordinasiya olunmasına da daim diqqət yetirilməlidir.

Hazırkı iqtisadi inkişaf mərhələsində yüksək əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də rəqabət qabiliyyətli, nəzərdə tutulan keyfiyyət normalarına, cari standartlara uyğun olan yerli istehsal məhsullarının xarici bazarlara çıxışını təmin etməkdən, ölkənin ixrac potensialının ardıcıl olaraq gücləndirilməsindən ibarətdir. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi öz növbəsində beynəlxalq ticarətdə

iştirak edən hər bir dövlətin tərəfdaşları ilə münasibətlərinin daim genişlənməsinə, xarici iqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşməsinə təsir göstərən mühüm amilləri uğurlu şəkildə tamamlayır.

İxrac potensialının və imkanlarının daim yüksələn xətlə inkişaf etdirilməsi qabaqcıl ölkələrin xarici iqtisadi siyasətinin başlıca əsas hədəflərdən biridir. Bu baxımdan son illərdə ölkəmizdə idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi üzrə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu onunla izah oluna bilər ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi prosedurlarının iqtisadi inkişafın cari tələblərinə uyğunlaşdırılması, eləcə də daha da sadələşdirilməsində onların rolu çox yüksək olmuşdur. Konkret şəkildə respublikamızda idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarına edilmiş əlavə və dəyişikliklərin ixrac potensialından səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratdığını söyləmək olar.

Hesab edilir ki, yuxarıda qeyd olunan istiqamətdə görülən tədbirlər aşağıdakı məsələnin uğurla həll olunmasına əlavə stimulyarada bilər:

- xarici iqtisadi əlaqələrin daha da liberallaşdırılması;
- idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması prosedurlarının sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması;
- Ölkədə əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, inkişafı və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

Təbii ki, qapalı iqtisadi sistemdə yüksək texnoloji inkişaf barədə danışmaq əhəmiyyətsizdir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkədə dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə dünya bazarına, o cümlədən, Avropa regional bazarına çıxış imkanlarının daim genişləndirilməsi yüksək əhəmiyyətə malikdir. Beləki, ənənəvi bazarlarla yanaşı daha yeni, öz ərazi və əmtəə strukturu ilə fərqli olan bazarlara üz tutmaq vaxtıdır. Belə iqtisadi və coğrafi məkanlara çıxış, burada özünü təsdiq və öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bazara müasir standartlara cavab verən əmtəə və xidmətlər təklif olunmalıdır.

Məhz bu zərurətdən irəli gələrək respublikamızın regionlarında bir neçə ildir ki, güzəştli şərtlərlə saxlama və soyuducu anbar komplekslərinin inşası davam etdirilir. Onların tam gücü ilə işə salınması ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həllinə xidmət etməlidir:

- ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsindəki fərqlərin azaldılması;
- müəssisələrin və regionların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi;
- aqrar sferanın kompleks inkişafı;
- məhsul itkisinin qarşısının alınması;
- yerli istehsalçıların və bazarın qorunması;
- müasir texnologiyaların ölkəyə idxalının və ixrac potensialının yüksəldilməsinin stimullaşdırılması .

Aqrar sektor ölkəmizin ixrac potensialından səmərəli istifadənin təşkilində və onun yüksəldilməsində əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təşkili ilə onların tələb olunan səviyyədə saxlama şəraitinin təmin olunması bir- birini tamamlamalıdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, regionlarda fəaliyyət göstərən soyuducu kameralar və anbarlar aqrar istehsal məhsullarının bazara çıxarılması müddətinin uzadılması, həmçinin onların öz xarakterik istehsalı mövsümündə nisbətən aşağı qiymətlərlə ixrac olunması əvəzinə müəyyən müddət saxlanılmaqla yüksək qiymətlərlə xarici bazara çıxarılması üçün əlverişli imkan yaratmış olur.

Ümumi güzəştlər sisteminə qoşulmaqla respublika ərazisində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün mövcud və yeni beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə əsaslı zəmin yaradılmış olar. Cari iqtisadi inkişaf mərhələsində yerli istehsal mallarının(xidmətlərinin) xarici ölkələrə ixrac olunması ölkəmizdə müasir beynəlxalq normalara və standartlara uyğun olan, yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək gücündə olan müəssisələrin olması və onların sayının getdikcə artmasına əyani sübut kimi qiymətləndirilə bilər. Bütün bunlar ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə hədəflərə çatmaq təşəbbüslərindən və reammiqlarından irəli gəlir. Daxili

istehsal məhsullarının xarici rəqibləri ilə müqayisədə daha keyfiyyətli olması onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini daha da artırır. Ona görə də , yerli sahibkarlar xarici və haqsız rəqabətdən müdafiə etmək, eləcə də başqa ölkələrdən idxal olunan məhsulların respublikamızın keyfiyyət standartlarına uyğunluğuna nəzarəti təmin etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən müvafiq qurumlar vardır. Onlardan biri də Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətidir. Yaxın gələcəkdə adı çəkilən qurumun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə ayrıca diqqət yetirilməlidir.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə ölkəmizin mənafeyini və yerli istehsalçıların maraqlarını qorumaq üçün idxal məhsullarına təyinatına, keyfiyyət göstəricilərinə, onlara olan daxili tələbatın həcminə istinadən xüsusi, antidempinq və kompensasiya rüsumlarının tətbiqi istisna olunmur. Hazırda qanunvericilik qaydasında etil spirtinə, alkoqollu içkilərə (pivə çıxılmaqla), tütün məmulatlarına müəyyən kvotalar tətbiq olunmaqdadır. Eyni zamanda bunun əksinə olaraq respublikamızda metallurgiya müəssisələrinin xammal bazasının daha da genişləndirilməsi, və ondan səmərəli istifadənin təşkili məqsədilə 2001-ci ildən etibarən qara və əlvan metal qırıntılarının, həmçinin tullantılarının ixracı qadağan olunmuşdur.

Artıq bir necə ildir ki, Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq üçün lazım olan prosedurları yerinə yetirməyə çalışır. Hətta bu istiqamətdə ayrıca qrup da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin həmin beynəlxalq təşkilata üzv olması üçün minimum iki məsələ həll olunmalıdır:

- a) Daxili istehsalın stimullaşdırılması;
- b) rəqabətqabiliyyətli hazır məhsulların istehsalı.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, yerli sahibkarlar daxili və xarici bazarın tələbinə cavab verən hazır yüngül, yeyinti və emal sənayesi məhsullarının istehsalına nail ola bilərlərsə, daha doğrusu, xammal ixracından nə qədər tez kənarlaşmaq mümkün olarsa, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması da bir o qədər sürətlənər.

Xarici ticarətə münasibətdə proteksionizm metodlarının tətbiqinə də xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Məlumdur ki, hazırkı dövrdə dünya təsərrüfatı iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının, eləcə də müqayisəli üstünlüyün vahidliyinin ümumiliyi üzərində inkişaf edir. Bu baxımdan xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılmasında milli iqtisadiyyatın inkişafının və onun dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasının paralelleliyi təmin olunmalıdır. Ona görə də ixracın stimullaşdırılması və idxalın əvəzlənməsi tədbirləri balanslaşdırılmalıdır.

İdxalın azaldılması istiqamətində aparılan tədbirlər arasında kompensasiya rüsumlarından istifadə ön plana çəkilməlidir. Daha dəqiq desək, hər hansı ölkə öz əmtəəsini Azərbaycanda orta xərclərdən və ya daxili bazar qiymətlərindən aşağı qiymətlərlə satarsa, dempinqin yaranması və antidempinq tədbirlərinin tətbiqi vəziyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Əgər hər hansı ölkə öz tərəfdaşlarına qarşı idxal məhdudiyyətlərindən istifadə edirsə, həm də onlara münasibətdə eyni zamanda ayrı-seçkiliyə yol vermiş olur. Bu halda “zəif tərəflər” özlərini optimal tarif və kvotaların tətbiqi vasitəsilə müdafiə edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, hazırda xarici ticarətin inkişaf istiqamətləri, onun əmtəə və coğrafi quruluşu çoxsaylı və fəqli təsir gücünə malik olan amillərin təsiri altında dəyişikliyə məruz qalır. Həmin amillər sırasına aşağıdakılar aid etmək olar:

1. Beynəlxalq əmək bölgüsü və dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsinin dərinləşməsi;
2. Beynəlxalq ticarət iştirakçılarının milli iqtisadiyyatlarının açıqlıq göstəricisinin tədricən yüksəlməsi;
3. İnnovativ yeniliklərin tətbiqinin ayrı-ayrı ölkələrdə çevik infrastrukturların yaranmasına və struktur dəyişikliklərə səbəb olması;
4. Kapitalın təmərküzləşməsinin və mərkəzləşməsinin beynəlxalq bazarda transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin güclənməsi ilə müşayiət olunması;

5. Kapital ixracının və birbaşa investisiya qoyuluşlarının həcmının artım dinamikasının ixrac potensialının yüksəlişinə, həmçinin beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin artmasına səbəb olması;

6. XX əsrin sonlarında müstəqillik əldə etmiş ölkələrin dünya bazarına çıxışının beynəlxalq ticarətin inkişafına pozitiv təsiri;

7. Dünyada sərbəst ticarət zonalarının, yeni iqtisadi ittifaqların, gömrük birliklərinin sayının artması nəticəsində regional miqyasda inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi;

8. Tədiyyə balansının tənzimlənməsi və ixrac – idxal əməliyyatlarının aparılmasına əlverişli mühitin yaradılması üçün xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlət müdaxiləsinin genişlənməsi.

Sadalanan amillər prinsip etibarilə xarici ticarətin inkişafı istiqamətlərini də müəyyən edirlər. Beləki, dünya iqtisadiyyatının miqyasının daha da genişlənməsi, ayrı-ayrı ölkələrin gömrük sərhədlərinə girişin asanlaşması, açıq iqtisadiyyat göstəricilərin sayı ardıcıl şəkildə artır və dünya standartlarına yaxınlaşır. Təbii ki, həmin proseslər hər bir ölkədə müasir elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin tətbiqi ilə baş verir, milli iqtisadiyyatın inkişafına səmərəli zəmin yaradır. Adətən potensial imkanlar anlayışı altında kifayət qədər güclü iqtisadi potensial başa düşülür. Onun davamlı olaraq yüksəldilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatında çevik fəaliyyət göstərən strukturların yaradılması və əsaslı struktur dəyişikliklərin aparılması lazımdır. Məlumdur ki, kapitalın (investisiyaların) beynəlxalq hərəkəti müəyyən qədər xarici ticarət əlaqələrini intensivləşdirir, onların daşıyıcıları kimi qəbul edilən subyektlərin fəaliyyəti göstəricilərini yaxşılaşdırır.

İstər daxili və istərsə də xarici ticarəti ticarət obyektlər və subyektlər əsasında formalaşır, reallaşır. Daha konkret şəkildə beynəlxalq ticarətin subyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ölkələr;
- korporasiyalar və onların birlikləri;
- transmilli korporasiyalar;

➤ regional iqtisadi qruplaşmalar.

Qeyd olunan bu subyektlər beynəlxalq ticarətin coğrafi strukturunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Mahiyyət etibarilə beynəlxalq ticarətin coğrafi strukturu ticarət axınlarının ayrı-ayrı ölkələr və iqtisadi birliklər arasında ərazi və iqtisadi amillərə, təbii sərvətlərinə, təşkilati əlamətlərinə görə bölüşdürülməsidir.

Statistik məlumatlar əsasında demək olar ki, dünya ixracının 50 %-i inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən digər ölkələrə yönəlir. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, dünya ixracının orta hesabla 66,6% faizi sənaye ölkələrinin payına düşür. Onların ticarət tərəfdaşları kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr ikinci yeri tuturlar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə istifadə edilən xammal və materialların əsas hissəsi ikinci qrup ölkələrdən idxal olunur. Buna baxmayaraq dünya ölkələrinin məcmu ixracında inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı təqribən 23 faiz təşkil edir.

Məlumdur ki, dünyanın iqtisadi gücü və ya potensialının çox hissəsi sayılan sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən Amerika, Yaponiya və Almaniyanın əlində cəmləşmişdir. Adları çəkilən ölkələrdə dünya əhalisinin 9 faizinin yaşamasına baxmayaraq, dünya miqyasında qazanılan gəlirlərin yarısı həmin ölkələrdə israf olunur. Bütün digər ölkələrin alıcılıq qabiliyyətinin üçdə birinə məhz bu üçlük tərəfindən nəzarət olunur.

Dünya ixracında inkişaf etmiş ölkələrin yüksək paya malik olması bilavasitə onların yüksək texnoloji əsaslı məhsullar istehsal etməsi ilə əlaqələndirilir. Bu keyfiyyət göstəricisi inkişaf etmiş ölkələrin xeyrinə işləyir, desək yanılmarıq. Yüksək texnika və texnologiyaya ehtiyacı olan ölkələrin asılı vəziyyətə düşməsi onların inkişaf etmiş rəqiblərinin inhisarçı mövqə tutması üçün zəmin yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələr yalnız dünya ixracında deyil, həm də idxalda yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Onlarla eyni səviyyədə və qruplaşmada olmayan ölkələrdə də zaman keçdikcə və texnoloji təkmilləşmə nəticəsində keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı artır. Yaranmış vəziyyətdə inkişaf

etmiş ölkələrin dünya bazarından yeni əmtəələr alırlar və onlarda idxalın xüsusi çəkisi artır. Aşağıdakı cədvəldə dünya ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə iştirakı səviyyəsini əyani şəkildə görmək olar.

Cədvəl 2.1.

**Beynəlxalq ticarətin ərazi əlamətinə görə
strukturu, (%-lə)**

	İxrac					İdxal				
	1973	1993	2003	2013	2016	1973	1993	2003	2013	2016
Dünya	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>Şimali Amerika</i>	17,3	17,8	15,8	13,5	--	17,2	21,3	22,4	17,7	--
<i>Latin Amerikas</i>	4,3	3,0	3,0	3,8	5,6	4,4	3,3	2,5	4,0	5,8
<i>Qərbi Avropa</i>	50,9	45,3	45,9	36,8	--	53,3	44,5	45,0	36,4	--
<i>Afrika</i>	4,8	2,5	2,4	3,0	2,1	3,9	2,6	2,2	3,4	2,9
<i>Asiya</i>	14,9	26	26,1	32	40,5	14,9	23,5	23,5	31,5	36,5

Cədvəldən göründüyü kimi, son əlli ilə yaxın müddətdə beynəlxalq ticarətin coğrafi strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Beləki, statistik məlumatlara görə idxal və ixracda Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Avropa, Asiya ölkələri üstün mövqeyə malikdir. 1993 -2003- cü illər ərzində dünya əmtəə ixracı və idxalında Afrika ölkələrinin payı getdikcə azalmışdır və bu tənəzzül ixracda daha nəzərə cərpacaq dərəcədədir. Bir faktı da qeyd etmək olar ki, yalnız 2003-2014 illər arasında olan dövrdə Afrika dövlətlərinin həm idxalında və həm də ixracında, Asiya ölkələrinin isə təkcə dünya ixracında artımı müşahidə olunmuşdur. Statistik məlumatların təhlilindən məlum olur ki, Latin Amerikas ölkələrində də xarici ticarətin inkişafı düzxətli hamar olmamışdır. Son qırx il ərzində idxal və ixracda baş vermiş enmələr. nəhayət 2014- cü ildə idxal və ixracda nisbi artım fazasına keçmişdir.

Əsas ticarət axınlarının dünyanın aparıcı sənaye mərkəzləri arasında bölünməsinə baxmayaraq, son dövrlərdə bəzi yeni meyllər müşahidə olunmağa başlamışdır. Bunlar da öz növbəsində dünya ticarətində struktur dəyişikliklərin mühüm amilləri kimi özünü büruzə verir.

Ümumiyyətlə, son dövrlərdə dünya ticarətində dövrü olaraq nəzərə çarpacaq dərəcədə artım və azalma meylləri müşahidə olunur. Göstərmək olar ki, on ildən artıq bir müddətdə Yaponiyada müəyyən çətinliklərlə əlaqədar iqtisadi artımın azalması nəticəsində idxalın həcm və strukturunda xeyli tərəddüdlər baş vermişdir. Bununla bərabər neft ixracının artması ilə əlaqədar bir sıra Şərqi Avropa ölkələrinin, o cümlədən, Rusiyanın, Azərbaycanın və Qazaxıstanın xarici ticarət dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

2.2.Xarici ticarət qiymtlərinin dinamikasına vergilərin təsirinin təhlili.

Azərbaycan hazırda dünyanın 160-dan çox ölkəsi ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinə malikdir. Bu zəmində bağlanmış müqavilələrin dəyəri ilbəl artır və milyardlarla ölçülür. Davamlı inkişaf edən və genişlənən ticarət-iqtisadi əlaqələri ardıcıl şəkildə beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə artırır. Nəticədə ölkəmizin dünya bazarında mövqeyi möhkəmlənir və o, tədricən inkişaf etmiş ölkələr sırasına düşməyə yaxınlaşır. Bu baxımdan idxal - ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinin başlıca istiqamətlərindən biri sayılır.

Cari dövrün reallıqlarına görə xarici ticarət münasibətlərində respublikamızın uğurlu iştirakı milli iqtisadiyyat çərçivəsində buraxılan məhsulların malların çeşidindən, standartlara uyğunluğundan və rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Bir faktı da qeyd etməliyik ki, hələlik ticarət dövriyyəsində idxal olunan malların xüsusi çəkisi nisbətən çoxdur. Bu da nəticə etibarilə ölkə daxilində qiymətlərin artımına, həmçinin daxili istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir edir. Ona görə də idxalın əvəzlənməsi və ixracın

artırılması üzrə potensial imkanlar araşdırılmalı, qiymətləndirilməli və cəlb olunmalıdır.

Son illərin statistikasına görə idxal məhsullarının quruluşunda qara metaldan hazırlanmış məmulatların dəyəri 787,2 mln ABŞ dolları, misdən hazırlanmış məmulatların dəyəri 21,5 mln ABŞ dolları, alüminiumdan hazırlanmış məmulatların dəyəri isə 46,3 mln ABŞ dolları təşkil edir. Buna baxmayaraq həmin məhsulların Azərbaycanda istehsalınınin təşkili üçün lazımi resursların olmasını da vurğulamaq olar. Nəticədə yeni iş yerləri açılar, məşğulluq səviyyəsi artar, eyni zamanda idxal azalar və ixracyönümlü məhsulların istehsalı həcmi artar. Qeyd olunan tədbirlər nəticəsində yerli resurslardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi artmaqla beynəlxalq standartlara cavab verən rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının artmasına şərait yaranmış olar.

Bir çox hallarda təcrübədə ixrac imkanlarının artması yolunda milli ixracatçıların stimullaşdırılması vasitələrinə daha çox əməhiyyət verilməsi lazım gəlir ki, bu da məqsədəuyğun addım sayılmalıdır. İxracın inkişaf etdirilməsi, onun yeni istimaqamətlərinin axtarılması ixracatçılar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kompleks yanaşma tələb edir. Bu işdə xarici ticarət əlaqələrinin düzgün qurulması və ona himayədarlıq siyasətinin işlənilməsi çox mühüm rol oynayır. Azərbaycanın xarici ticarət təcrübəsinə görə ixracın dəstəklənməsi tədbirlərinin aparılması, onun himayə edilməsi ixracyönümlü işləyən firma və şirkətlərin səmərəli iqtisadi fəaliyyətini, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edir. Bu mənada ixracı stimullaşdıran amillərin seçilməsi və onun inkişafına yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi dövlətin xarici iqtisadi siyasət strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.[8, səh. 22]

Təhlil materiallarına istinadən söyləmək olar ki, ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən müəssisələrin dəstəklənməsi, onlara göstərilən maliyyə yardımlarının həcmi və formaları təkmilləşdirilməlidir. Bu məqsədlə bu təyinatdan oman təsərrüfat subyektlərinə ümumdövlət iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində yardım vasitələrinin daha geniş spektrindən istifadə olunması zəruridir. İxracın stimullaşdırılması üçün bundan əlavə lazımi ifrastrukturların (marketing,

konsaltinq mərkəzləri və s.) yaradılması da vacib hesab olunur. Bu qəbildən olan vəzifələr arasında ixtisaslaşdırılmış xarici ticarət banklarına da ehtiyac vardır. .

Qeyd etdiklərimiz əsasında Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dinamik inkişafında əvəzsiz rolu olan ölkənin sənaye və aqrar istehsalının ixrac potensialından istifadə edilməsi səviyyəsinin daim yüksəldilməsinin zəruriliyi qarşıya çıxır. İlk növbədə yerli xammalın emalının dərinləşdirilməsi, son məhsul istehsalının artırılması, beləliklə ixracın strukturunda hazır məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi lazım gəlir.

Müasir dövrün real mənzərəsinə görə xarici ticarət dövriyyəsinin həmmində, daha konkret desək, ixracın əmtəə strukturunda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi doxsan faiz ətrafında tərəddüd edir. Bununla bərabər ixracın əmtəə strukturunda qara və əlvan metallar bir faizdən aşağı, kimya məhsulları 1,7 faiz, pambıq 0,3 faiz , tütün 1,3 faiz, spirtli və digər içkilər 1,3 faizdən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. İxracın əsas hissəsinin neft və neft məhsullarının payına düşməsinə görə onun əmtəə strukturunun səmərəli hesab olunması mümkün deyil. Xam neftin ixracın strukturunda yüksək xüsusi çəkiyə malik olması və ondan hazırlanan məhsulların ölkəmizə yüksək qiymətlərlə idxalı ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini azaldır. Ona görə də xam neftin ilkin emaldan keçirilməsi, emal dərinliyinin tədricən artırılması və alınan məhsulların dünya bazarına çıxarılması daha çox faydalılığa səbəb ola bilər.

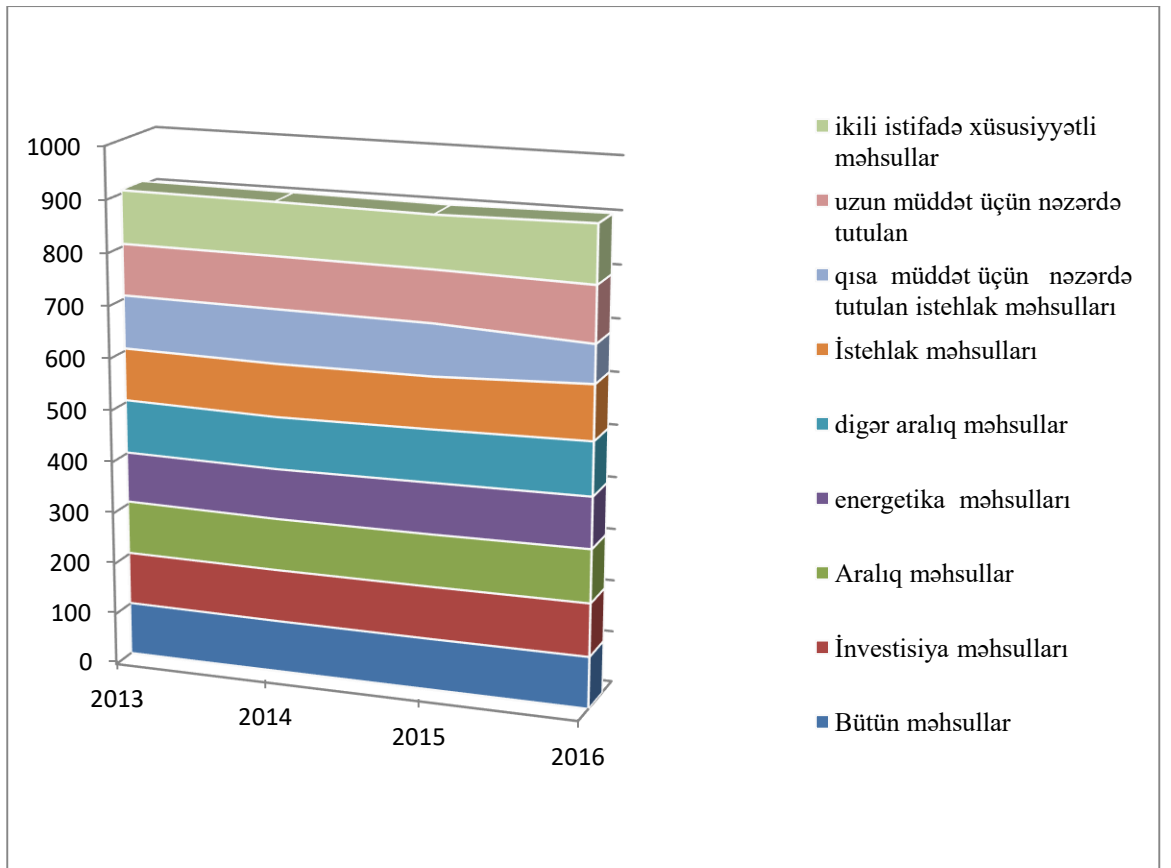
Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsinin minamikasını təhlil edərkən məlum olur ki, milli iqtisadiyyatımız rəqabət qabiliyyəti üzrə dünya dövlətləri arasında 40- cı yeri yutmasına baxmayaraq, hələlik ixracın elastiklik əmsalı bir faizdən aşağı olduğu halda , neft sənayesində isə həmin göstərici təqribən iyirmi faiz təşkil edir. Neft ehtiyatlarının gələcəkdə tükənmək ehtimalını nəzərə almaqla ölkə iqtisadiyyatında əsasən xam neftin ixracının elastiklik əmsalının nisbətən yüksək səviyyəsi hesabına milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşdirilməsinə və iqtisadi artıma nail olmaq məsələlərinin çətinləşəcəyi barədə düşünmək lazım gəlir. Bu baxımdan yaxın gələcəkdə qeyri- neft məhsullarının ixracın strukturunda üstünlüyünü təmin etmək lazımdır.

Təhlil materialları aydın göstərir ki, hər hansı sahənin digərləri ilə müqayisədə üstün inkişafı beynəlxalq əmək bölgüsündə milli iqtisadiyyatı asılı vəziyyətə salır, davamlı inkişafa təminat vermir. Hazırda ixracın strukturunun yeniləşdirilməsi, ölkənin ixrac potensialının çoxsahəli inkişaf zəmnində artırılması qarşıya qoyulan başmıca məsələlərdən biridir.[13, səh 159].

İxracıya yönümlü milli iqtisadiyyatın yaradılması hesab edirik ki, yuxarıda qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurlu həllinin başlıca amilidir. Bu mövqedən yanaşdıqda Azərbaycanda ixracıya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması hərtərəfli sosial, iqtisadi, texnoloji və innovasion inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, respublikamızın beynəlxalq iqtisadiyyata, xüsusən də beynəlxalq ticarətə inteqrasiya olunmasının əsas səbəbi xarici ticarət siyasəti hesab oluna bilər. Xarici ticarət siyasətində yüksək səmərə əldə etməkdən ötrü geniş və etibarlı əlaqələr şəbəkəsinin yaradılması məsələsi ön plana şəkilməlidir. Təbii ki, burada əsas məqsəd ölkəmizdə xarici ticarət əməliyyatlarının iştirakçıları, o cümlədən istehlakçılar üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Hal-hazırda respublikamızın xarici ticarət siyasətində maliyyə mənbələrinin yaradılması və istifadəsi məsələlərinin həllinə xüsusi yer ayrılır.

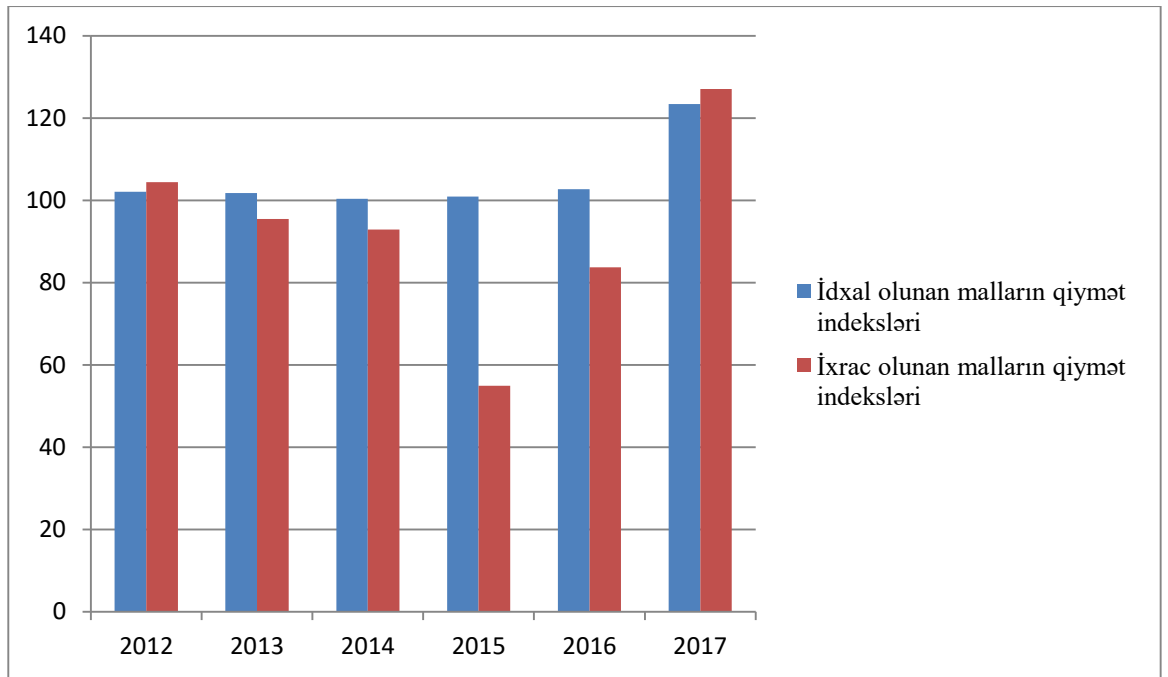
Azərbaycanda maliyyə, kredit, valyuta və istehsal sferalarında baş verən dəyişikliklər ardıcıl şəkildə qiymət səviyyəsində, o cümlədən idxal və ixrac məhsullarının qiymətlərində öz əksini tapmışdır. 2015-ci ildə aparılmış ardıcıl iki dəfə devalvasiya xarici ticarət qiymətlərinin səviyyə və dinamikasına öz təsirini göstərmişdir. Bu zaman daha çox əhali ziyan çəkmişdir. İdxal məhsullarının qiymətlərinin dəyər bazasının xaricdə formalaşması həm istehlak qiymətlərinə, həm də istehsal məqsədilə gətirilən xammal, yem və dərmanların qiymətlərinə öz təsirini göstərmişdir. Nəticədə ixrac etmək çətin, idxal etmək isə sərfəli oldu. Bu vəziyyət qiymətlərin dinamikasına da öz təsirini göstərdi. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Dioqram 2.1. Xaricdən gətirilən malların məcmu indeksləri (əvvəlki ilə nəzərən faizlə).

Statistik məlumatların təhlilindən aydın olur ki, qısamüddətli istehlak təyinatlı məhsullar istisna olmaqla bütün digər malların ixrac və idxal qiymətlərinin səviyyə və dinamikasında artım baş vermişdir. 2015-2016-cı illər ərzində artım dinamikası əvvəlki illərlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Bunu fikrimizcə, enerji damıyıcılarının və daşıma tariflərinin artımı prosesinin tərəfdaş ölkələrdə təzahürü kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycanın idxal və ixracında əsas yer tutan məhsulların qiymətlərinin dinamikasını; əks etdirən məlumatları nəzərə almaqla aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Diqram 2.2. İdxal - ixrac məhsullarının qiymət indeksləri (əvvəlki illə müqayisədə faizlə).

Diqramdan görüldüyü kimi, 2012-2017-ci illər ərzində idxal məhsullarının qiymət indeksləri hər il özündən əvvəlki ilə nisbətən artmışdır. Özü də bu artım 100 faizlik həddən aşağı olmamışdır. Bu bir tərəfdən idxal məhsullarının yerli analoq məhsullarla müqayisədə daha ucuz başa gəlməsindən, digər tərəfdən isə idxal olunan bəzi istehlak və təsərrüfat mallarına olan daxili tələbatın yerli istehsal hesabına təmin olunması səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gəlir. Statistik məlumatlara bir daha diqqət yetirsək 2016-2017-ci illərdə idxal qiymətlərinin artım dinamikasının daha yüksək olduğunu görə bilərik. Qeyd olunan dövrdə idxal qiymətlərində 123,4 faiz artım baş vermişdir. Bu son iki ildə ABŞ dollarının 1,7 manata bərabər məzənnə səviyyəsində qərarlaşması, idxal məhsullarının dəyər və keyfiyyət baxımından yerli analoqlarını üstələməsi ilə izah oluna bilər. başqa sözlə, hələ də yerli istehsalın texnoloji səviyyə və imkanları zəif, bir sıra ərzaq və qeyri-ərzaq malları ilə daxili özünütəminat səviyyəsi aşağı olaraq qalır.

İxrac məhsullarının qiymətlərinin səviyyə dəyişmələrinin miqyası və onu şərtləndirən amillərə bir başqa prizmadan baxmaq olar. Diqramdan görünür ki, 2012-ci ildən başlayaraq ixrac qiymətlərində enmələr və arabilir cüzi artımlar baş

vermişdir. Belə ki, əvvəlki illərə nisbətən bu qiymətlər 2013-cü ildə 4,5 faiz, 2014-cü ildə 7,1 faiz, 2015-ci ildə 45,1 faiz, 2016-cı ildə isə 6,3 faiz aşağı düşmüşdür. Göründüyü kimi ardıcıl devalvasiya prosesləri ilə xarakterizə olunan 2015-ci ildə daha kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Ona görə ki, ixrac etmək iqtisadi mənafe və maraqlara uyğun deyildi. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2016-2017-ci illərdə ixrac qiymətlərinin səviyyəsində 127,1 faizə bərabər artım qeydə alınmışdır. Əslində bu artım ixracın əmtəə strukturunun dəyişməsinin. İxrac olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinin nəticəsi deyil. Nəzərə almalıyıq ki, bu iki amilin təsiri kimi qəbul edilməlidir. Birincisi, hələ də ölkə ixracının çox böyük hissəsini təmin edən neftin dünya bazar qiymətlərinin 53-54 dollardan tədricən 67-70 dollar səviyyəsinə çatmasıdır. Neft amili ixracın əmtəə strukturunda və qiymət dəyişmələrində əsas olaraq qalır.

İkincisi, ölkə prezidentinin sərəncamı ilə 06 dekabr 2016-cı il tarixdə təsdiq olunmuş milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının inkişafı üzrə strateji yol xəritələrində müəyyən edilən hədəflərin təmin olunması. Məlumdur ki, sonrakı dövrdə pambıq, barama, tütün və fındıq kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına verilən dövlət yardımı artırılmışdır. Eyni zamanda onların topdansatış və ya tədarük qiymətlərinin səviyyəsi rəsmi şəkildə yüksəldilmişdir. Bununla yanaşı təhvil verilən əlavə məhsulun miqdarına görə subsidiyaların nəzərdə tutulması da stimül yaratmışdır. Regionlarda həmin məhsulların əkin sahələrinin və istehsal həcmünün artırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Düşünürük ki, neft və kənd təsərrüfatı xammalının ixracı hazırda üstünlük təşkil etsə də yaxın gələcəkdə ixracın strukturunda hazır məhsulların payı artacaqdır. Bu həm də ixracın təşviqi və stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin nəticəsi ola bilər. qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunarsa ölkəmizdə həm məşğulluq, həm də daxili və xarici ticarət qiymətlərinin səviyyəsi qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə maksimum faydalanmağa imkan verəcəkdir. Onlara nail olunmasında əsas vasitələrdən biri idxal-ixrac gömrük rüsumlarıdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında məlum olduğu kimi idxal rüsumları özünəməxsus paya malikdir. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf

etdirilməsi strategiyasında bu amilin rolunu, eyni zamanda onun əsas təsir vasitəsilərindən biri olmasının nəzərə almaq lazımdır. Bir qayda olaraq, ölkə əhalisinin gündəlik tələbat mallarına olan tələbatının təmin olunmasında əsasən tarif tənzimlənməsinə üstünlük verilir. Bu prosesin spesifik qanunvericilik bazası vardır. Burada aşağıdakı qanunvericilik aktları ön plana çəkilir:

1. 1995-ci ilin 20 iyununda qəbul edilmiş “Gömrük tarifi” haqqında qanun.
2. 1997-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi;

Həmin qanunvericilik aktları daxili bazarın beynəlxalq bazara inteqrasiyasını təmin etmək, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsində əsas tənzimləyicilərdən biri kimi gömrük tariflərinin tətbiq olunması, eləcə də respublikanın gömrük sərhəddinə daxil olan mallara görə rüsumların hesablanması və alınması qaydalarını müəyyən edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlar öz növbəsində gömrük tariflərinin tətbiqindən gözlənilən aşağıdakı məqsədləri də təyin edirlər:

- İdxal olunan məhsulların əmtəə strukturunun daxili tələbatə və istehsal gücünə istinadən təkmilləşdirilməsi;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarında əsas yer tutan malların gətirilməsi və ərazidən çıxarılmasilə bağlı valyuta gəlirlərinin və xərcləri nisbətinin optimallaşdırılması;
- Azərbaycanın gömrük ərazisinə valyuta sərvətlərinin gətirilməsi və ərazidən çıxarılmasına nəzarətin təmin edilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına sürətli inteqrasiyası və xarici rəqabətdən əsaslı şəkildə müdafiəsinə əlverişli şəraitin yaradılması.

Xarici ticarətin və onun tarif və digər üsullarla tənzimlənməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də ixracın strukturunun optimallaşdırılması ilkin baza tədbiri ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Başqa cür mümkün deyil, ixracın özülünü sahibkarlıq fəaliyyəti təşkil edir. Elə bu zərurətdən irəli gələrək

hazırda bütün dünyada xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında sahibkarlıq birliklərinin rolu getdikcə güclənir.

Azərbaycanda son illərdə aparılan məqsədyönlü iqtisadi islahatlar nəticəsində sosial- iqtisadi sahələrdə, o cümlədən, sahibkarlığın genişləndirilməsi, istehsal subyektlərinin xarici bazara çıxışının bütün mümkün vasitələrlə dəstəklənməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Sağlam biznes və rəqabət mühitinin, ixracın stimullaşdırılması sisteminin formalaşmasını həmin tədbirlərin uğurlu nəticəsi hesab etmək olar. Hazırda bu sahədə əsas diqqət sahibkarlığın dövlət tərəfindən himayədarlığına, ardıcıl olaraq mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq onun daha səmərəli metodlarının tətbiqinə yönəldilmişdir. Bütün bu tədbirlər ölkənin ixrac potensialının və iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üzrə münüm və həm də məsuliyyətli məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət edir. Bu işlərin vahid mərkəzdən idarə olunması məqsədilə Azərbaycanda “İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu” yaradılmışdır. Bunun davamı olaraq dövlət-sahibkar münasibətləri müasir tələblər səviyyəsində tənzimlənir, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə dövlət tənzimlənməsi sistemi təkmilləşdirilir.

Aparılan araşdırmalar və xarici təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, yerli istehsalatı aid rəqabətqabiliyyətli məhsulların dünya bazarına ixracının təşviq edilməsi üçün yerli və xarici iş adamları, beynəlxalq tərəfdaşlarla biznes forumların, “dəyirmi masa”ların, həmçinin ikitərəfli görüşlərin keçirilməsi olduqca səmərəlidir.

2.3. Qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə metodları.

Respublikamızın dünya təsərrüfatına sürətli inteqrasiya olunmasının təmin edilməsini və xarici ticarət əlaqələrinin davamlı şəkildə genişlənməsini bir sıra amillərlə əlaqələndirmək olar. Həmin amillər arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd edə bilərik:

Birincisi, ölkəmizin təbii iqlim şəraiyi, zəngin iqtisadi potensialı, həmçinin regionda coğrafi yerləşməsi xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və dinamik inkişafı üçün kifayət qədər geniş imkanlar yaradır. Coğrafi baxımdan Avropa ilə Asiyanı birləşdirən, region və dünya birliyi üçün mühüm nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinin kəsişdiyi əlverişli mövqedə yerləşməsi ölkəmizin iqtisadi qüdrətini və beynəlxalq nüfuzunu yüksəldir. Bu həm də çox onun digər ölkələrlə müqayisədə böyük xərc sərf etmədən dünyanın bütün ölkələri ilə hərtərəfli əlaqələr qurmaq imkanlarını daha da artırır.

İkincisi, respublikamızın mövcud təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə və onların bazasında istehsal olunan hazır məhsulların dünya bazarına çıxarılması yönündə aparılan düşünülmüş iqtisadi siyasət artıq öz bəhrəsini verməkdədir.

Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatında böhranın baş verməsi və digər köklü dəyişikliklər milli iqtisadiyyat çərçivəsində də operativ yeniliklərin aparılmasına zərurət yaradır. Başqa sözlə, dünyada verən sosial-iqtisadi və innovasion dəyişikliklər idxal-ixrac əməliyyatlarında iştirak edən subyektlərin öz fəaliyyətini onlara uyğunlaşdırmağa vadar edir.

Dördüncüsü, gələcəkdə iqtisadi inkisafın bazar prinsipləri və beynəlxalq təcrübədən irəli gələn normalar üzərində qurulmasını strateji istiqamət kimi seçməklə Azərbaycan mövcud və potensial imkanlarından maksimum istifadə etməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına çalışır. Bu məqsədə nail olunması həm də perspektivdə milli mənafehlərin qorunub saxlanılmasına və eyni zamanda ölkəmizə irihəcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsinə rəvac verə bilər. 994-cü ildən başlayaraq beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi və onlarla paralel olaraq həyata keçirilən «acıq qapı» siyasəti müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sferalarına külli miqdarda xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Milli iqtisadiyyatın sabit və davamlı inkişafına nail olunduqdan sonra, Azərbaycanın beynəlxalq xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində, onun əmtəə və coğrafi quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsi müşahidə olunur. Aşağıdakı cədvəl məlumatları bunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milrd. ABŞ dolları ifadəsində)

İllər	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dövriyyə	2,92	8,56	27,97	36,33	33,57	34,69	31,02	20,65	17,67
İdxal	1,17	4,21	6,60	9,76	9,66	10,71	9,19	9,22	8,53
İxrac	1,75	4,35	21,37	26,56	23,91	23,98	21,83	11,43	9,14

Mənbə: www.stat.gov.az

Araşdırmalar göstərir ki, 2000-2015- ci illər ərzində ölkəmizin ticarət dövriyyəsinin dinamikası qeyri-sabitliyi diqqəti cəlb etmiş, fərqli variasiyada tərəddüdlər özünə yer almışdır. Beləki, 2005-ci ildə müqayisəli şəkildə 2000- ci ilə nisbətən ticarət dövriyyəsinin həcmində artım baş vermişdir. Təhlil dövründə idxal – ixrac əməliyyatlarının yekunu üzrə üzrə müsbət saldo 135929,4 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Faktiki məlumatların reallığına varsaq demək olar ki, 2011- ci illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2012- ci ildə 7,61 faiz yüksəlmişdir. Həmin dövrdə idxal dövriyyəsinin həcmi 1,06 faiz həddində azalmışdır. Sonrakı illərdə vəziyyət bunun əksinə dəyişmişdir. Beləki, xarici ticarət dövriyyəsində 2013-cü ildə yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Bununla bərabər 2015 –ci ildə artım prosesi xarici ticarət dövriyyəsində yenidən azalma ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Əvvəlki illə müqayisədə 33,44 faizə bərabər azalma qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın xarici ticarət statistikasının təhlili göstərir ki, son iyirmi ildə ixracının fiziki həcmi və dəyərində, idxalın isə əmtəə və coğrafi strukturunda nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Göstərilə bilər ki, 1997- ci ildə xarici ticarətdə tərəfdaşların sayı 84, 1999- cu ildə isə 121 ölkə olduğu halda 2015 –ci ildə həmin göstərici 165-ə çatmışdır. Bundan əlavə tərəfdaşların ərazi yerləşməsində də xeyli fərqlər yaranmışdır. Həmişə yaxşı məlumdur ki, əvvəllər

Azərbaycanın xarici ticarətdə əsas tərəfdaşları MDB-yə üzv ölkələr idi. Hazırda isə say çoxluğu uzaq xarici ölkələrin xeyrinə dəyişmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanla MDB regionuna aid olan dövlətlər arasında tarixən formalaşmış iqtisadi- ticarət əlaqələri vardır. Bu da yeni şəraitdə bir sıra istiqamətlərdə münasibətlərdə qarşılıqlı tamamlanma amili rolunu oynayır. Yerləşdiyi coğrafi məkanda respublikamızın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin coğrafiyasının genişlənməsi onun Avropa İttifaqı və digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində yeni səhifələr açır.

Beynəlxalq layihələrin reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq xarici investorların Azərbaycana axını, transmilli korporasiyaların ölkəmizdə fəaliyyəti, iqtisadiyyatın neft sektoruna irihəcmli investisiya qoyuluşları nəticəsində Avropa Birliyi ölkələrinin xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi yüksəlmişdir. Bununla bərabər Asiyanın, Mərkəzi və Şərqi Avropanın bir sıra ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə xeyli aktivləşmə yaranmışdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında ABŞ-la iqtisadi əlaqələrin intensivliyi daha yüksəkdir. Xəzərtrafi regionda və Cənubi Qafqazda adı çəkilən ölkənin respublikamızın həyata keçirdiyi transmilli layihələrdə irimiqyaslı iştirakı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həyata keçirilən layihələrdə Amerika şirkətlərinin Xəzər dənizinin təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsini, onların dünya bazarına çıxarılmasını təmin etmək məqsədilə beynəlxalq neft və qaz boru kəmərlərinin çəkilməsində hərtərəfli iştirakı buna əyani sübutdur.

Azərbaycan dünya ölkələri arasında zəngin təbii resurs potensialına malik olan ölkələrindən biridir. Bu ilk baxışdan pozitiv amil kimi qeyd olunsa da bəzən özü ilə müəyyən çətinliklər yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan regionda yalnız neft və qaz resursları ilə deyil, həmçinin cari tələbatı ödəmək imkanına malik olan digər təbii sərvətləri ilə tanınır. Həmin sərvətlərin hasilatı, nəqli və emal olunması müəyyən iqtisadi çətinliklərlə müşayiət olunur. Başlıca Əsas problem təbii sərvətlərin hasilatı zamanı keyfiyyət parametrlərinin qorunub saxlanılmasından, onların səmərəli nəqli yollarının tapılmasından və mütərəqqi emal texnologiyalarının tətbiqindəki məhdudiyətlərdən ibarətdir. Ona görə ki, sadalanan

tədbirlərin hər biri çox böyük xərclər, investisiya qoyuluşları, siyasi və iqtisadi sabitlik tələb edir.

Ölkə idxalının strukturunu təhlil etsək görərik ki, bu sahədə əsas tərəfdaşımız Rusiya və bundan sonra ikinci yerdə Türkiyədir. Təkcə Türkiyənin Azərbaycan idxalında payı 14 faiz həddində qiymətləndirilir. Həmin ölkələrlə yanaşı dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən olan ABŞ ilə də xarici ticarət əlaqələri genişlənir və yüksəlişdədir. 2016- cı ilin yekunlarına görə Amerikanın ölkəmizin ümumi idxalında xüsusi çəkisi 5,53 faiz olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə onun beynəlxalq nüfuzu, dünya bazarında mövqeyi, idxal və ixracının coğrafiyası, həmçinin əmtəə strukturu da dəyişir. Qeyd etmək olar ki, son illərdə respublikamızdan ixrac olunan məhsulların siyahısında xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Beləki, 2003-cü ildə 1218, 2011- ci ildə 2082 adda məhsul ixrac olunurdusa, 2015 – ci ildə bu göstərici 2477- yə qədər artmışdır. Xarici ölkələrə ixrac olunan məhsulların əsas hissəsi ənənəvi olaraq mineral məhsullardan, xam neft və onun emalı məhsullarından ibarətdir. İxracda qeyri-neft məhsullarının tərkibinin isə aşağıdakılardan ibarət olduğunu söyləmək olar:

- a) ərzaq;
- b) azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məhsullar;
- c) plastik kütlələr, kauçuk və rezin məmulatları;
- d) kimya məhsulları;
- e) qiymətli daşlar;
- f) toxuculuq məmulatları;
- g) çay;
- h) bitki yağları və piylər;
- i) meyvə - tərəvəz;
- j) şəkər.

İxracın quruluşunda baş verən dəyişikliklər idxal olunan məhsulların siyahısında da bir qədər yeniliklərə yol açmışdır. Konkret rəqəmlərlə desək, 2003- cü ildə 5266, 2011- ci ildə isə 6233 adda məhsul idxal olunduğu halda,

2015- ci ildə idxal məhsullarının sayı 6231 ədəd təşkil etmişdir. İdxal məhsullarının strukturunda nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, elektrotexnika avadanlıqları, mebel, ərzaq malları, kimya və əczaçılıq məhsulları üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 2.3.

İxracda əsas növ məhsulların payı (% -lə).

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Xam neft	86,53	86,23%	84,63	84,44	84,32	77,61
Neft məhsulları	6,02	5,75%	5,53	5,04	6,25	6,58
Kimya məhsulları	0,22	0,45%	0,73	0,24	0,35	0,70
Aliminium və ondan hazırlanan məhsullar	0,01	0,05%	0,40	0,35	0,40	0,75
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	0,53	0,77%	0,47	0,40	0,20	0,31
Tütün məhsulları	0,03	0,04%	-	-	-	-
Spirтли və spirtsiz içkilər	0,07	0,06%	0,09	0,13	0,15	0,23
Təbii qaz	1,35	2,2%	2,71	2,93	1,40	1,76
Meyvə və tərəvəz	0,73	0,87	1,11%	1,05	1,33	2,73

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik məlumat bazası.

Cədvəl məlumatları təsdiq edir ki, xam neftin ixracın əmttəə strukturunda xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 86,5 faiz təşkil etmişdir. Ardıcıl olaraq respublikamızın məcmu ixracında 2015- ci ilin yekunlarına görə xam neftin, neft məhsullarının və təbii qazın payı 85-95 faiz olmuşdur. Riyazi baxımdan yüksək olan bu göstəricilərlə yanaşı məcmu ixracda ölkəmizdən hazır sənaye məhsullarının və yüksək texnologiyanın payı son on beş il ərzində azalmalarla müşayiət olunmuşdur.

Respublikamızın təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən ixrac əməliyyatlarının gəlirliliyi orta gəlirli “ixrac səbəti” ndən aşağıdır. Bununla bərabər orta və nisbətən yüksək gəlirli məhsulların olmasını da qeyd etmək mümkündür. Keçmişdən bizə miras qalmış və bu gün də davam edən problem ondan

ibarətdir ki, ölkəmizin “ixrac səbəti”ndə elm və innovasiya tutumlu məhsullar deyil, əsasən xammal və yarımfabrikatlar üstünlüyə malikdir.

Cədvəl . 2.4.

Əsas növ məhsulların idxalda xüsusi çəkisi, faizlə

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Maşın, mexanizm və elektrik aparatları	28,83	31,13	27,24	25,75	28,12	26,73
Nəqliyyat vasitələri	12,07	17,32	14,65	13,40	9,16	13,20
Yeyinti məhsulları	14,63	11,09	11,02	10,75	11,52	10,62
Mebel və onun hissələri	0,78	0,75	1,04	0,81	1,25	1,09
Əczaçılıq məhsulları	2,8	2,49	2,50	2,33	2,46	2,94
Tütün	-	-	-	3,16	4,35	3,23
Sement	-	-	-	1,43	1,16	0,32
Sair	26,95	22,57	27,13	29,18	26,95	18,45

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumat bazası.

Təhlil dövrünün məlumatlarının təhlili əsasında demək olar ki, idxal olunan məhsullar arasında maşın, mexanizm və elektrik aparatları daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Araşdırma dövrü ərzində qara metallurgiya məhsulları idxalda xüsusi çəkisinə görə ikinci yeri tutmuşdur.

İxracın və idxalın strukturu bir qayda olaraq xarici və daxili amillərin təsiri altında formalaşır. Xarici amillərin siyahısını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- ✓ dünya qiymətlərinin səviyyəsi və dinamikası;
- ✓ ayrı-ayrı əmtəə bazarlarının konyuktur vəziyyəti;
- ✓ bazarın inhisarlaşma və yetkinləşməsi dərəcəsi;
- ✓ çoxsaylı məhdudiyyətlər və maneələr;
- ✓ üçüncü ölkələrə münasibətdə ticarət siyasəti .

Daxili amillər arasında əhalinin ödəmə qabiliyyəti tələbi və istehlak ehtiyacları, yerli istehsalın daxili tələbatı ödəmək qabiliyyəti üstünlük təşkil edir.

Aparılan hesablamalar təsdiq edir ki, xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tərkibində orta hesabla 75 faizə qədər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu bir daha xarici ticarətin qlobal proses kimi qəbul olunaraq araşdırılması, onun müasir

vəziyyətinin və perspektiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsinin aktuallığını sübut edir.

İlk baxışdan göründüyü kimi, xarici ticarət sadəcə olaraq onunla bağlı proseslərin iştirakçısı olan ölkələr arasında alqı-satqı prosesi deyil. Əslində o, beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsipləri üzərində dünya bazarının tələblərinə uyğun olan məhsulların və xidmətlərin alqı-satqısı prosesində yaranan və inkişaf edən mübadilə formasıdır. Müasir dövrdə xarici ticarətin spesifik xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma ilə əlaqədardır. Birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, dünyanın hər hansı ölkəsi əmtəə növünün və yaxud qrupunun, komplektləşdirici hissələrin istehsalında yüksək ixtisaslaşma səviyyəsinə nail olmuşdursa, həmin ölkə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə daha üstün mövqe tutmaq imkanı əldə etmiş olar. Bu üstünlüklər bir çox amillərlə tamamlanmalı və daim dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Burada ilk növbədə əlverişli rəqabət mühiti, xarici bazara çıxış imkanlarının təmin olunması, ixracın təşviqi və stimullaşdırılması, qiymətlərin tənzimlənməsi və gəlirlərin bölgüsü kimi amillər ön plana çıxır. Təsir gücünə malik olan amillərin sayının çoxluğu öz növbəsində xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı problemlərin də şəxəli və mürəkkəb olmasını təsdiq edir. Bu da seçilmiş dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilə bərabər mürəkkəbliyini də göstərir.

FƏSİL 3. İQTİSADI İNTEQRASIYA ŞƏRAİTİNDƏ QIYMƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.

3.1 Qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi tənzimlənməsi istiqamətləri.

Ölkənin sosial – iqtisadi inkişafında və dövlətin milli maraqlarının müdafiə olunmasında xarici ticarət əlaqələrinin təşkili və genişləndirilməsi mühüm amillərdən biri sayılır. Bu həm ondan irəli gəlir ki, həmin əlaqələrin düzgün qurulması arıdıcıl şəkildə ölkədə ixrac potensialının artırılmasını, ixracın stimullaşdırılmasını, ümumiyyətlə, ixracyönümlü məhsulların istehsalının genişləndirilməsini təmin edir. İxrac əməliyyatlarının çoxşaxəli olması öz növbəsində ölkənin idxalı üçün də daha əlverişli şəraitin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, idxalın əmtəə strukturunda əhalinin sağlamlığına zərər vuran istehlak mallarının, mənəvi və fiziki köhnəlməyə məruz qalmış maşın və avadanlıqların payı minimuma endirilməli və aradan qaldırılmalıdır.

Dünyanın aparıcı ölkələrində beynəlxalq ticarət əlaqələrinin səmərəli təşkilində dövlətin və özəl qurumların fəaliyyətinin koordinasiya olunması təcrübəsi formalaşmışdır. Bu prosesin əhatə dairəsi, miqyası, reallaşdırılmasının forma və metodları ölkələr üzrə fərqli xarakter alır. Ona görə ki, hər bir ölkənin dünya bazarındakı mövqeyi və rolu, onun daxili və xarici siyasətinin prioritetlərindən irəli gələn məqsəd və vəzifələr də fərqli olur.

Xarici ticarət əlaqələrinin qurulması və tənzimlənməsi prosesində ölkənin mövcud iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ərazisi, əhalisinin sayı, coğrafi mövqeyi, təbii resurslarla təminat dərəcəsi, daxili bazarın tutumu, daxili və dünya qiymətləri arasında nisbətlər, eləcə də xarici iqtisadi siyasətin hədəfləri uçota alınmalıdır. Bu mövqedən çıxış edərək, Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinə inteqrasiyasına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi təsnifiəşdirmək olar.

- Yerli istehsalda elmi-texniki tərəqqinin son naliyyətlərindən istifadə imkanları;

- Dünya bazarının əmtəə və xidmətlərlə xarici ticarət üzrə tələbləri;
- ÜTT tərəfindən xarici ticarətin qəbul edilmiş qaydaları;
- Ticarət balansının sabitliyinin təmin edilməsi üzrə Beynəlxalq Valyuta Fondunun tələbləri;
- Beynəlxalq qurumların birbaşa investisiya qoyuluşları üzrə tələbləri;
- xarici ticarətinin liberallaşdırılmasına şərait yaradan sərbəst iqtisadi zonaların mövcud vəziyyəti;
- ticarət- iqtisadi inteqrasiya proseslərində regional maneələr

Müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin sürətlə dərinləşməsi xarici ticarətə ölkənin inteqrasiya olunması məsələlərini daha da aktuallaşdırır və mürəkkəbləşdirir. Nəticə etibarilə dünya bazarında özünə mövqe tutması ilə əlaqədar əldə olunan nəticələr digər ölkələrin iqtisaiyyatı üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyət təsdiq edir ki, beynəlxalq ticarət əlaqələrində iştirak edən ölkələrin həmişə gözlənilən və gözlənilə bilməyən proseslərə daim cavab tədbirləri görməyə hazır olmalıdırlar. Başqa sözlə, hər bir ölkə öz istehsalçılarını və istehlakçılarını müdafiə etmək üçün lazımı tədbirlər görmək gücünə malik olmalıdır. Beynəlxalq ticarətin inkişafının müasir xarakterindən irəli gələn həmin tədbirlər həmçinin dövlətlərarası tənzimlənmə üsulları və metodlarının da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə tələblərə iki aspektdən yanaşmaq olar:

1. Dövlətlər arasında ikitərəfli ticarət sazişlərinin bağlanması qaydalarının və regional xarakterli çoxtərəfli ticarət müqavilələrinin sadələşdirilməsi;
2. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən çoxtərəfli konvensiyaların şərtlərinin həmin təşkilata üzv olmaq istəyən ölkələrin hamısı üçün əlverişli olması.

Mövcud qaydalara görə dövlətlər arasında aparılan ikitərəfli ticarət əlaqələri əsasən ticarət müqavilələri və sazişləri vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Beynəlxalq qurumlar öz funksiyalarına uyğun olaraq mütəmadi şəkildə öz ticarət prinsiplərinə və hüquqi rejmlərinə yenidən baxır, əlaqələrin həmin prinsip və rejmlərə uyğunlaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

Son dövrlərdə respublikamızda ikitərəfli xarici ticarət əlaqələri üzrə bağladığı sazişlərin hüquqi rejmlərinin müəyyən edilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər aparılır. Bundan əlavə hökumət tərəfindən regional iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli müqavilə və sazişlərin bağlanılmasına da xüsusi diqqət yetirilir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yekun qənaət iki və daha çox dövlətin gömrük ittifaqının yaradılması hüquq normaları və rejimləri nöqtəyi-nəzərindən ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin qurulması və daha da genişləndirilməsi baxımından iqtisadi inteqrasiyasının səmərəli təşkili üsuludur. Bu zaman gömrük birliyinə daxil olan hər bir ölkələrin öz aralarında və həmçinin üçüncü ölkələrlə vahid tarif siyasəti hətə həyata keçirilməsi imkanlarına, onun üstünlük və çatışmazlıqlarının araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, gömrük birliyi iqtisadi səmərəlilik baxımından ölkənin xarici ticarət siyasətindən asılı olmayaraq iki vəzifənin reallaşdırılmasına xidmət edir:

- a) birlik çərçivəsində vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması;
- b) üzv ölkələr arasında vahid gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi.

Göstərilən vəzifələrin reallaşdırılmasının zəruriliyi mövqeyindən çıxış edərək demək olar ki, hazırkı şəraitdə respublikamızın beynəlxalq ticarətə inteqrasiyası istiqamətində bir sıra tədbirlər işlənilib hazırlanmışdır və həyata keçirilməkdədir. Bununla bərabər aşağıdakı əlavə tədirlərin də görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

Birincisi, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə mövcud hüquqi prinsiplər və normalar dərindən öyrənilməli, həmçinin onlara əməl olunmalıdır;

İkincisi, ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin qurulması, inkişafı və tənzimlənməsi ilə məşğul olan, eləcə də inteqrasiya proseslərində vasitəçilik edən dövlət orqanlarının statusu, vəzifə və səlahiyyətləri müəyyən edilməlidir;

Üçüncüsü, ixrac məhsullarının və xidmətlərin hüquqi rejiminin müəyyən olunmasında, ticarət əməliyyatlarının aparılmasında ixrac-idxal proseslərində ümumi qaydaların gözlənilməsini təmin etmək;

Dördüncüsü, qarşılıqlı ticarət əlaqələrində iştirak edən dövlətlərin maraq və mənafeələrinin qorunması üzrə tədbirlər koordinasiya olunmalıdır.

Həyata keçirilən və planlaşdırılmaqda olan tədbirlərdən əlavə xarici ticarət konsepsiyasının əsas müddələrinin uçotu ilə ölkənin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı strateji məqsədlərin reallaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1. Milli iqtisadiyyatın u ixracyönümlü strukturunun formalaşdırılması;
2. idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı strategiyasının həyata keçirilməsi;
3. əvvəlki strateji variantların optimallığını nəzərə almaqla yerli istehsalın strukturunun modernləşdirilməsi.

Hər bir ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrində iştirakının əhəmiyyətliyi onun qarşılıqlı faydalılıq, şəffaflıq prinsipləri milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunması zərururəti ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək, dünya bazatının bərabər hüquqlu iştirakçısı olmaq, eyni zamanda daxili və xarici bazarların səmərəli əlaqələrinin qurulması prinsip etibarilə ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə olunduğunu təsdiq edir. Bu müddəa Azərbaycan üçün də səciyyəvidir. Beləki, eyd etdiyimiz üstünlüklər respublikamız tərəfindən daha uğurlu xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün obyektiv əsaslar yaratmış olur. Təbii ki, mövcud vəziyyət ölkənin beynəlxalq ticarətdə daha real əsaslarla iştirakına zəmanət verir və ona əlverişli şərait yaratmış olur.

Xarici bazarlara şıxış və orada özünəməxsus mövqe qaznmaq üçün ilk növbədə dünya bazarının tələblərinə cavab verən keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etmək, sənayedə qabaqcıl texnologiyaların və innovasiyaların qısa müddətdə tətbiqinə nail olmaq lazımdır. Müasir texnologiyanın üstünlüklərindən və innovativ ideyaların tətbiqi imkanlarından maksimum yararlanmaq ölkənin və onu təmsil edən təsərrüfat subyektlərinin dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında əhəmiyyətli addımlardan hesab olunur. Ona görə də yerli istehsal və xidmət müəssisələri tərəfindən müasir texnologiyalar tətbiqi

ilə təbii-iqtisadi ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi yüksəldilməli, əmək məhsuldarlığı artırılmalı, həmçinin məhsul vahidinə çəkilən xərclər azaldılmalıdır.

Güclü iqtisadi potensiala malik olan ölkələr öz təbii potensialını da hərəkətə gətirməklə istehsal sahələrinin inkişafını və xarici bazarlara əlverişli şərtlərlə çıxışı təmin edə bilər. Bu müddəanı Azərbaycan mövqeyindən şərh etsək, demək olar ki, sənayenin qeyri-neft sektorunu dinamik inkişaf etdirməklə xammal inövlərinin deyil, rəqabət qabiliyyətli hazır məhsulların ixracatçı kimi bazar mövqeyi qazanmaq daha səmərəlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının perspektivlərini təmin etmək üçün təbii resursların (xammalın) ixracından əldə olunan gəlirlərin qeyri- neft sektorunun davamlı inkişafına yönəldilməsi ölkənin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə layiqli yer tutmasına şərait yarada bilər.

Ölkənin xarici bazarda uğur əldə etməsi yalnız iqtisadi amillərlə bağlı deyil. Beləki, bu proses özlüyündə mövcud qanunvericilik aktları və normalarının tədricən beynəlxalq standartlara, konvensiyalara uyğunlaşdırılması tələbini qarşıya qoyur. Ölkənin beynəlxalq ticarət təşkilatlarında səmərəli iştirakını təmin etməkdən ötrü yerli qanunvericiliyin Avropa İttifaqı və digər inteqrasiya birliklərinin qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması vacib məsələlərdəndir. Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasını yenidən qurmaq naminə milli iqtisadiyyatda ixracyönlü və idxalın əvəzlənməsini təmin edən istehsal sahələrinin yaradılması önəmli prioritetlər sırasına daxildir.[15, səh. 87]

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı xarici ticarət əlaqələrinə uğurlu inteqrasiya müstəvisində beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın səmərəliliyi həm də nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf səviyyəsində asılıdır. Bu onunla bağlıdır ki, beynəlxalq yükdaşıma dövriyyəsinin artırılması üçün ölkəmizin vahid dünya nəqliyyat sisteminə qoşulması və eyni zamanda tranzit ölkə kimi tanınması çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın Avropa ilə Asiyanı, Şimal və Cənubu birləşdirən əsas magistral nəqliyyat yollarının qovşağında yerləşməsi onun əlverişli coğrafi mövqeyinin göstəricisi olmaqla, bir sıra beynəlxalq layihələrdə onun fəal iştirakına, nəqliyyatda yükdaşımaların həcminə və strukturuna öz təsirini

göstərmişdir. Hazırda daxili təsərrüfat əlaqələrində avtomobil nəqliyyatından istifadə, ölkə gəmiləri vasitəsilə dənizdə yükdaşımaların səmərəliliyinin artması, neft və neft məhsullarının boru kəmərləri nəqliyyatı vasitəsilə dünya bazarına nəql olunması, eləcə də dəmiryolu əlaqələrinin inkişafı istiqamətində görülən tədbirlər yük dövriyyəsinin dəfələrlə artımını şərtləndirmişdir. Bununla bərabər bir sıra nəqliyyat infrastrukturalarının yaradılmasının əhəmiyyəti də qeyd olunmalıdır. Bu baxımdan Bakı Beynəlxalq nəqliyyat limanının, loqistika mərkəzinin, lizinq şirkətlərinin, ixraca yardım fondunun, ixracatçı birliklərinin və s. yaradılması ayrıca vurğulanmalıdır. Onların səmərəli fəaliyyətinin ölkənin ümumi ticarət dövriyyəsinin artmasına və beynəlxalq bazarda möhkəmlənməsinə müsbət təsir edəcəyini inkar etmək olmaz.

Qaşıya qoyulan məqsədin səmərəli xarici ticarətin təşkilindən ibarət olması heç də daxili bazarın qorunması məsələsinə kənara qoymur. Ona görə ki, ölkədə təkmil idxal siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadi artıma nail olunur, tələbatın daxili istehsal hesabına təmin olunması səviyyəsi yüksəlir, nəticədə milli sərvətin artımı baş verir. Bu baxımdan ölkənin mövcud olan istehsal resurslarının, o cümlədən, xammal, enerji resursları, müxtəlif maşın və avadanlıqların idxalından asılılığının azaldılmasına imkan verən idxalın diversifikasiyası siyasətinə üstünlük verilməlidir. İdxalın şaxələndirilməsi artdıqca ölkədə idxaləvəzedici məhsullar istehsal edən sahələr müasir texnologiyalardan istifadəyə daha çox meyl edirlər.

İdxalın əvəzlənməsi strategiyası mahiyyət etibarilə idxal mallarına nisbətən ölkədə istehsalı müqayisəli üstünlüyə malik olan məhsulların istehsalı sahələrinin yaradılmasına yönəldilmiş siyasətdir. Onun həyata keçirilməsi zamanı, hər şeydən, əvvəl, proteksionist metodlardan istifadə etmək tövsiyyə olunur. Burada ilk növbədə ixracyönümlü məhsullar istehsal edən subyektlərin rəqabətdən müdafiəsi, ardıcıl olaraq ixrac sahələrinin inkişafından əldə olunan gəlirlər hesabına iqtisadiyyatın digər sahələrinin maliyyələşdirilməsi prioritet olaraq seçilir.

İxracıya yönümlü strategiyadan fərqli olaraq İdxalın əvəzlənməsi strategiyası iqtisadi artım sürətini azaldır. Qeyd etmək olar ki, birinci strategiyanın əsasında liberallaşdırma, ikinci strategiyanın əsasında isə proteksionizm durur. İdxalın əvəz olunmasının reallaşdırılmasında əsas mexanizmlərindən biri İdxal-gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiq olunmasından ibarətdir. Belə məhdudiyyətlər İdxal məhsullarının təklifi həcminə təsir etməklə xarici ticarət balansının tənzimlənməsinə imkan yaradır.

İdxal tariflərinin tətbiqi nəticələrinin təhlilindən məlum olur ki, məhsulun daxili bazar qiyməti onun dünya qiymətindən yüksək olarsa, onda yerli istehsal məhsulunun təklifi həcmi azalır, eyni zamanda tələb və təklif qarasındakı fərq İdxal hesabına ödənilir. Yaranmış vəziyyətdə dövlət gömrük rüsumu tətbiq etməklə tələb və təklif arasında tarazlığa nail olmağa çalışır.

İdxalın həcmünün məhdudlaşdırılması məqsədilə tariflərin səviyyəsi elə müəmmən olunmalıdır ki, məhsulun dünya qiyməti onun daxili qiymətində yüksək olsun. Əgər həmin şərtin gözlənilməsinə nail oluna bilərsə, istehlakçılar daxili istehsal mallarını alacaqlar və bununla da istehsalçıların da mənfəətinin artırılması təmin ediləcəkdir.

Bütün digər amillər və şərtlər nəzərə alınmaqla dünya bazarı subyektlərinin arasında rəqabətin zəif olması şəraitində bəzi müəssisələrdə passiv və səmərəsiz fəaliyyətin mövcudluğu da diqqət çəkir ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafa neqativ təsir göstərir. Bununla bərabər bəzən birgə müəssisələrin gömrük müdafiəsi sahəsində sui-istifadə hallarına yol verilir. Bu halda əldə olunan gəlirlərin bir hissəsi ölkədən çıxarılmış olur.

Transmilli şirkətlər beynəlxalq qanunlara, üstün istehsal və satış imkanlarına istinad edərək daha yüksək həcmdə gəlir əldə etmək üçün müxtəlif ölkələrdə və bazarlarda mövcud imkanlardan maksimum dərəcədə faydalanmağa səy göstərirlər.

Şirkətlərin xarici iqtisadi siyasətində qiymətlərin əmələ gəlməsi və tənzimlənməsi bütövlükdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizm onların

əlaqələrinin genişliyini və səmərəsini, coğrafi radiusunu və quruluşunu müəyyən edir.

Xarici ticarət qiyməti kimi müxtəlif ölkələrdə korporasiyadaxili qiymətlər yaxud transfert qiymətləri fəaliyyət göstərilir. Onlardan adətən planlaşdırma və nəzarət funksiyalarının reallaşdırılması alətləri kimi istifadə olunur.

Müəssisədaxili əlaqələrin transfert qiymətlərinin tətbiqi ilə tənzimlənməsi zamanı aşağıdakılar uçota alınmalıdır:

- istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyalaşdırılması;
- texnoloji tsikl daxilində xammal və materiallarla təchizat dərəcəsi;
- yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına zəmanət.

İstehsal tsiklinin bütün mərhələlərində transfert qiymətləri mənfəətin təmin olunmasına, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bunda əlavə onlar maliyyə planının icrası üzərində nəzarətin əsas alətlərindən biri kimi, daxili resursların və gəlirlərin opyimal bölgüsünün aparılması üçün istifadə edilir. Ümumiyyətlə, transfert qiymətlərinin tətbiqi bilavasitə aşağıdakıların təmin olunmasına yönəldilir:

- təşkilati strukturla, idarəetmənin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- əsas və törəmə şirkətlər arasında gəlirlərin bölgüsü;
- törəmə müəssisələrin müəyyən əməliyyatlarına qadağalar və mənfəətin məhdudiyət qoyulan ölkələrdən köçürülməsi;
- gəlir vergisi məbləğinin tədricən azaldılması və minimuma endirilməsi;
- xaricdə gömrük rüsumları ödənişinin, vergi və yığımların azaldılması;
- satış bazarlarının xarici şirkətlər arasında bölüşdürülməsi;
- şirkətin bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi;
- törəmə müəssisələrə texniki və texnoloji yardımların genişləndirilməsi.

Xarici ticarət sahəsində aparılan siyasətin nəticəsi kimi qarşıya qoyulan məqsədlərin mürəkkəbliyindən asılı olaraq transfert qiymətlərinin səviyyə və quruluşunda dəyişikliklər aparılır. Bu siyasətin tənzimləmə və təsir dairəsinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- törəmə şirkətlərin kapitalının quruluşunda yerli kapitalın xüsusi çəkisi barədə qanunvericilik aktları;
- mənfəətin köçürülməsi və dividendlərin ödənilməsi;
- gəlir vergisinin məbləğinin və cəlb olunması qaydalarının müəyyən edilməsi;
- gömrük rüsumlarının və idxal kvotalarının müəyyən edilməsi;
- antidempinq qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- tərəfdaş ölkələrdə lisenziyalaşdırma ilə bağlı məhdudiyyətlər;
- inflyasiya və valyutanın devalvasiya sı;
- tərəfdaş ölkələrdə daxili bazar qiymətlərinin və tariflərin səviyyəsi;
- bazarın inhisarlaşması dərəcəsi və rəqabətin formaları.

Transfert qiymətlərinin tətbiqi mexanizmi iqtisadi qanunvericiliyə, vergi tənzimlənməsinin tələblərinə, mövcud bazar şəraitinə, xarici şirkətlərin idarəetmə siyasətinə uyğun olmalıdır. Onların tətbiqi vasitəsilə həlli nəzərdə tutulan problemlər firma çərçivəsində vahid siyasət əsasında reallaşır.

Ölkənin xarici ticarət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla, o cümlədən, Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) ilə əlaqələrin daha da genişləndirilməsindən ibarətdir. Gələcəkdə həmin təşkilata üzv olmaqla aşağıdakı bir çox məqsədlərin reallaşdırılmasına nail olma mümkündür:

- 1) Yerli istehsal məhsullarının dünya bazarına maneəsiz çıxışını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması;
- 2) İqtisadiyyatın ixrac potensialının inkişafı naminə ixracın təşviqi və stimullaşdırılması;
- 3) Səmərəli açıq iqtisadiyyat şəraitində ÜTT-nin hüquqi sənədləri və normativlərinə əsasən yerli istehsalçıların etibarlı müdafiəsi.

Müasir dövrdə xarici ticarətin genişlənməsi və tənzimlənməsi problemləri yalnız dünya ölkələri arasındakı mövcud mübadilə münasibətlərindən asılı deyil. Müvafiq problemlər daha çox beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və inkişafı meyllərinə uyğun gələn tələblərə cavab verən əmtəə və xidmətlərin

alqı-satqısı prosesində özünü büruzə verə bilər. Dünya təcrübəsinə görə ölkədə fəaliyyətdə olan istehsal sahələrinin buraxdıqları məhsul növləri və ya qrupları üzrə ixtisaslaşma dərəcəsi müntəzəm olaraq dərinləşirsə, onda həmin ölkə beynəlxalq ticarət məkanlarında əhəmiyyətli mövqə qazana bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə davamlı olaraq əməl edən ölkələr xarici ticarət prosedurlarına uyğunlaşmaqla bərabər əmtəə və xidmətlər dövriyyəsində xüsusi pay sahibinə çevrilirlər.

Yaşadığımız dövr beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin strukturunun nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsi ilə səciyyəvidir. Bunu ixracın strukturunda xammal və materialların xüsusi çəkisinin azalması və bunun əksinə olaraq hazır sənaye mallarının xüsusi çəkisinin davamlı artması ilə ifadə etmək olar. Bütün dünyada formalaşmış ideya və reallıq ondan ibarətdir ki, xarici ticarət dövriyyəsində qeyri- xammal və material ixracının artırılması, həmçinin xidmətlərin ixracının gücləndirilməsi daha səmərəlidir. Bu yolu seçə bilən ölkələrdə milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf potensialı da güclənmiş olur. Nəzərə alınmalıdır ki, hazır məhsullar, komplektləşdirici məmulatlar ixracına üstünlük verən ölkələr xarici ticarət əlaqələrindən daha çox faydalana bilər, valyuta gəlirləri əldə edir, öz status və imicini təsdiqləmək imkanı qazanırlar.

Hazırda beynəlxalq ticarətdə iştirak proseduru və qaydalarının dəyişməsi (daha çox sərtləşdirilməsi) iştirakçı bazar subyektlərinin sayına, tərkibinə və bazar gücünə öz təsirini göstərir. Bazar subyektləri beynəlxalq bazarlarda ticarət əlaqələrinə girən zaman digər iştirakçıların mənsub olduğu ölkələrə investisiya qoyuluşunu həyata keçirməklə daha yüksək mənfəət əldə etmək barədə müstəqil qəbul edə bilərlər.

Əvvəldə qeyd olunan müddəalar xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinin, idxalın və ixracın strukturunun optimallaşdırılmasının, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdən əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin özünəməxsus norma, metod və tənzimləmə vasitələrinin olmasını sübut edir. Ona görə də xarici ticarət əlaqələrinə girməyə səy göstərən, dünya

bazarında mövqeyini qorumağa çalışan ölkələr və subyektlər üzləşdikləri problemlərin həllində onlardan səmərəli istifadə etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla aşağıdakı ümumi xarakterli təkliflər vermək olar:

1. Hər bir zaman beynəlxalq ticarətin inkişaf meyllərini araşdırmaq, aşkar olunan problemlərin həlli yollarını müəyyən etmək, həmçinin istehsal amillərinin və onlardan hazırlanan məhsulların, xidmətlərin təkilifi həcminə uyğun tələbin formalaşması şərtlərini öyrənmək lazımdır. İstənilən halda beynəlxalq bazarda əmttə və xidmətlərin təkilifi, eləcə də onlara olan tələbin həcminə Bu məsələnin reallaşdırılması hər şeydən əvvəl klassik, neoklassik və müasir ticarət nəzəriyyələrinin əsas müddəalarına istinadən yerinə yetirilməlidir. Bununla yanaşı xarici ticarət əməliyyatları üzrə müəyyən tənzimləyici qaydaların tətbiqinə, maliyyə alətləri ilə tənzimlənmənin aparılmasına da üstünlük verilə bilər.
2. Beynəlxalq ticarətin aparılması standartları və normaları rəhbər tutulmaqla beynəlxalq müqavilələr üzrə ölkəmizdən ixrac edilən və idxal olunan əmtəələrə və xidmətlərə dair lisenziyalaşdırma prosesinin daha da şəffaflaşdırılması məqsəduyğundur.
3. İxrac obyektini olan milli istehsal mallarının və xidmətlərin həcmi, keyfiyyəti və strukturunun bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğunluğunun təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər ardıcıl olaraq davam etdirilməlidir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların ixracı prosesində ölkə qanunvericiliyinin tələblərinə, normativ aktlara əməl olunmalı, ayrı-ayrı əmtəə qruplarının ixracı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri iqtisadi-hüquqi şərait yaratmaq lazımdır. Xarici ticarətin dəstəklənməsi üçün ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından qeyri-iqtisadi tənzimləmə alətlərindən istifadə məhdudlaşdırılmalı, dünya bazarına çıxan milli ixracatçıların maraqlarının müdafiəsi təmin olunmalıdır.
4. Beynəlxalq ticarətin inkişafının cari müasir problemləri araşdırılan zaman sistemli yanaşma üsullarından istifadəyə üstünlük verilməlidir. Bu məqsədlə

beynəlxalq ticarətin hər bir subyektinin qarşılaşdığı problemlər aşkar olunmalı, onların həll edilməsinin zəruri-ilkin şərtləri müəyyən olunmalı, son nəticədə problemin həllinə müsbət və əks təsir göstərən amillər qiymətləndirilməlidir.

5. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatını təmsil edən bazar subyektlərinin dünya bazarında əlverişli mövqeyə çıxması istiqamətində strateji planların hazırlanmasına ehtiyac vardır. Həmin planlarda çevik və strateji xarici ticarət siyasətinin prioritetləri, iqtisadiyyatın açıqlığı, milli firma və şirkətlərin xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli məhsullarla çıxışı üzrə potensial imkanlar qiymətləndirilməlidir.
6. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində Azərbaycanın iqtisadiyyatı və əhalisi üçün daha səmərəli olan məhsullara güzəştli idxal -gömrük rüsumlarının tətbiqi məsələsinə baxıla bilər. Bu məsələnin düzgün həlli perspektivli sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təminat verə bilən idxal gömrük tariflərinin optimal həddlərinin müəyyən edilməsinə zəmin yarada bilər.
7. Görülən tədbirlər ölkənin xarici ticarətdə mövqeyinin yaxşılaşmasına, milli istehsal məhsullarının xərclər və qiymət səviyyəsi baxımından rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə xidmət etməlidir.

3.2. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiqi mexanizmi.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi hər bir dövlətin təxirəsalınmaz funksiyalarından biri hesab olunur. Bu problem milli iqtisadiyyatda elə bir vəziyyətin yaradılması ilə bağlıdır ki, həmin anda daxildən və xaricdən onun sabit və dayanıqlı inkişafına təhlükə yaratmasın. Daxildə və xaricdə proseslərin gözlənilməz və əlverişsiz inkişafı vəziyyətləri üçün milli maraqların qorunması naminə ölkə kifayət qədər müdafiə xarakterli ehtiyatlara malik olmalıdır. Dünyanın bütün ölkələri iqtisadi təhlükəsizlik probleminin həlli zəruriliyi ilə üz-

üzə qalsalar da onun parametrləri müxtəlif dövlətlər üçün fərqlidir. Bunu onunla izah etmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması amilləri ayrı-ayrı ölkələrdə qeyri-bərabər paylanmış və ya bölüşdürülmüşdür.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətin məxsus olduğu təbii ehtiyatların həcmi ən başlıca amillərdən biridir. Əgər ölkə nə qədər böyük təbii ehtiyatlara malikdirsə, deməli onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına bir o qədər az vəsait tələb olunur. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan qeyd olunan ölkələr sırasındadır. Təbii potensial baxımından ölkəmiz iqtisadi təhlükədən uzaqdır. İqtisadi təhlükəsizlik vəziyyətinə çatmaq üçün Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası və müvafiq proqramlar işlənilməli, reallaşdırılmalıdır.

Yuxarıda göstərilən amil və şərtləri gözləməklə iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq mümkündür. Bununla bağlı müəyyən olunmuş parametrlərin təmin edilməsi ayrılıqda hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Həmin parametrləri kəmiyyət göstəriciləri ilə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- a) İllik inflyasiya maksimum 3% -ə qədər olmalıdır;
- b) büdcə kəsirinin ÜDM –in 3%-nə qədər olması tövsiyyə olunur;
- c) Daxili borc ÜDM-in 30%-dən çox olmamalıdır;
- d) xarici borcun ÜDM –in 30%-i qədər olması məqbuldur.;
- e) əsas kapitalla investisiya qoyuluşu ÜDM-in 25%-i həcmində ola bilər.

Müasir qloballaşma dövründə dünya ölkələrində iqtisadi təhlükəsizlik problemi dərinləşir və demək olar ki, onun həlli problemi də mürəkkəbləşir. Belə ki, xarici ticarət münasibətlərinin obyektivi olan əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin artması, beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmanın daha da dərinləşməsi xərclərin və ardıcıl olaraq qiymətlərin aşağı salınması, həmçinin innovasiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi tələblərini qarşıya qoyur. Təbii ki, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik vəziyyətinə nail olunması çətinləşir.

İqtisadi təhlükəsizlik baxımından qiymətlərin sabitliyinin yəmin olunması üçün inflyasiyanın ardıcıl olaraq bir və iki il ərzində 50 faizdən, bir neçə il

ərzində isə 25 faizdən yüksək olmaması lazımdır. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq republikamızda 1992-1995-ci illərdə inflyasiyanın illik səviyyəsi 1600-1800 faiz arasında tərəddüd etmişdir. Məhz bunun nəticəsində həmin dövrdə daxili qiymətlərlə dünya bazar qiymətləri arasında nisbətlər pozulmuş, milli istehsal məhsullarının rəqabət qəbilliyəti və keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşmüşdür. İnflyasiya səviyyəsinin yüksək olması milli iqtisadiyyata dağıdıcı təsir göstərir, bəzi sahələrdə boşdayanmalara və müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin kəskin pisləşməsinə səbəb olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı olan göstəricilərindən biri də qızıl-valyuta ehtiyatlarının kəmiyyətidir. Bu göstərici təhlükəsizlik baxımından illik büdcənin 40 faizindən az olmamaqla ÜDM-in 10 faizi həcmində təyin olunmalıdır və dövriyyədə olan pul kütləsinin 25 faizindən az olmamalıdır. Ölkənin xarici borcu da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas göstəricilərindən olduğundan borc 10 il müddətinə götürüldüyü halda onun kəmiyyəti ÜDM-in 50 faizindən, eyni zamanda milli sərvətin 5 faizindən, illik büdcənin isə 20 faizindən artıq olmamalıdır. Daxili borclara gəldikdə qeyd etməliyik ki, əgər borcun qaytarılması müddəti 10 ilə qədər olarsa onun həcmi ÜDM-in 75 faizinə qədər, lakin büdcənin 20-25 faizindən artıq olmamaqla müəyyənləşdirilə bilər. Daxili və xarici borclar bəzi hallarda daha güzəştli şərti borclarla əvəzləşdirilə bilər.

Xarici ticarət əməliyyatlarının, ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə qarşılıqlı iştirakın milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini müəyyən etmək üçün hər bir tədiyyə balansının kəsiri hesablanır. Bu göstərici də iqtisadi təhlükəsizlik üçün əhəmiyyət daşıdığına görə onun da astana həddi müəyyən edilir. Belə qəbul olunur ki, o, il ərzində 50 faizdən yuxarı ola bilər, lakin bir neçə ildə 20 faizdən yüksək olmamalıdır. Cari dövrün reallıqları nəzərə alınmaqla demək olar ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı müstəvisində iqtisadi təhlükə yaradan amillər tədiyyə balansında ixracın xammalyönümlü olması və ərzaq təminatında idxalın yüksək paya malik olmasıdır. Bu amillər milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafına, ölkədə sahibkarlığın

formalaşmasına, həmçinin əhalinin sosial rifahına mənfi təsir göstərir və sosial problemlərin həllinə maneçilik törədir.

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, daxili istehlakın 20-25 faizindən çoxunun idxal hesabına təmin olunması ölkənin milli və iqtisadi müstəqilliyinə təhlükə yarada bilər. Ona görə ki, bu həm də valyuta ehtiyatlarının ölkədən kənara çıxması ilə paralellik təşkil edir.

Deyilənlərin statistik rəqəmlər vasitəsilə şərh olunması üçün ölkənin bəzi ərzaq malları ilə özünütəminat səviyyəsi və idxaldan asılılıq dərəcəsi barədə məlumatları nəzərdən keçirək.

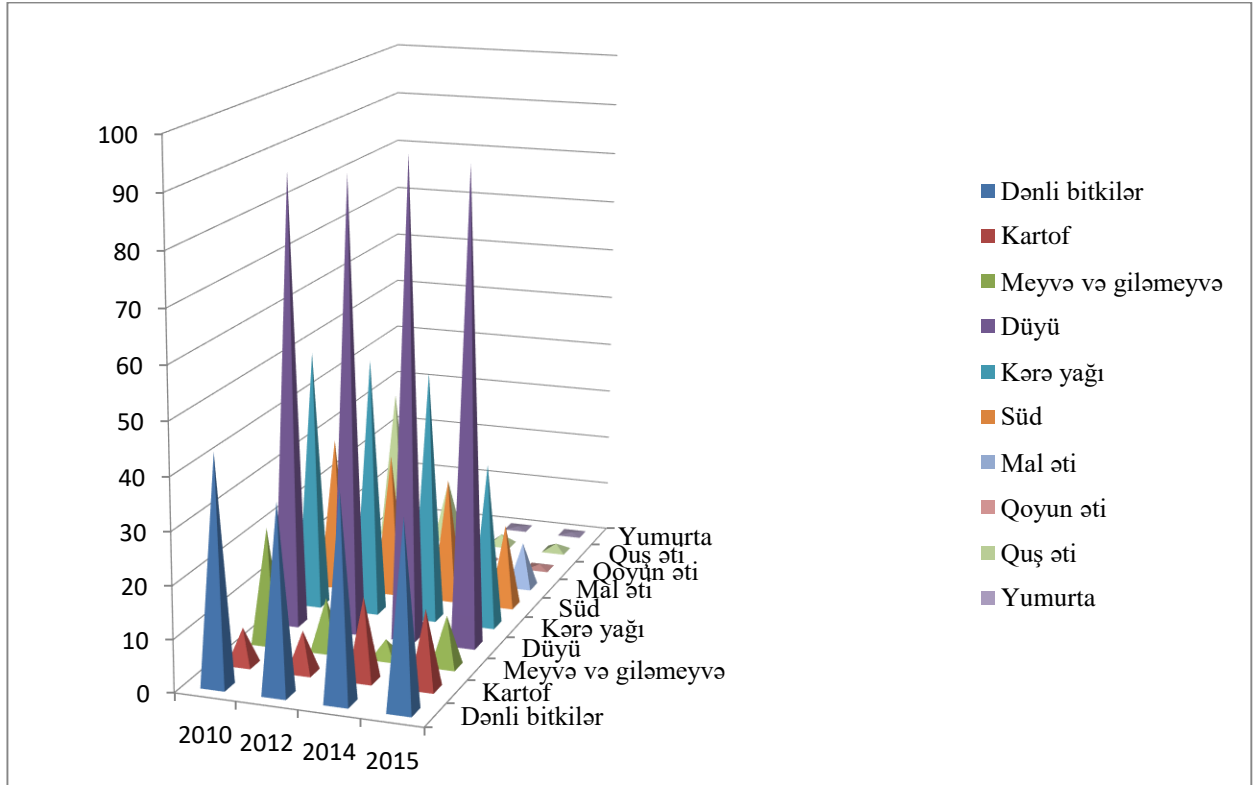
Cədvəl.3.1.

Azərbaycanda ərzaqla özünütəminat (faizlə).

Məhsullar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dənli bitkilər	74,0	56,5	64,8	64,3	63,9	60,6	64,5
Kartof	104,7	100,5	101,6	98,2	97,6	89,7	89,1
Meyvə və giləmeyvə	136,0	107,9	116,8	125,7	121,8	120,1	113,7
Düyü	14,0	13,0	13,2	12,7	14,5	8,3	9,6
Un	94,6	95,1	84,1	94,1	93,8	94,8	95,1
Kərə yağı	51,7	50,0	50,2	50,4	50,5	51,9	69,2
Süd	70,1	70,4	70,9	72,5	76,0	76,3	84,3
Mal əti	95,8	95,5	88,0	92,6	86,3	87,7	91,8
Qoyun əti	98,7	99,7	99,8	98,5	97,7	97,9	99,3
Quş əti	65,0	70,6	79,9	87,8	98,5	98	98,6
Yumurta	98,4	97,9	77,4	96,2	100	99,7	99,7

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ərzaq məhsullarının bir çox növləri üzrə özünütəminat səviyyəsi respublikamızda hələ qənaətbəxş deyil. Bəzən ziddiyyətli məqmlara təsadüf olunur. Məsələn, ölkəmizdə şəkərlə özünütəminat faizinin yüksək olmasına baxmayaraq bu məhsulun istehsalı tam şəkildə yerli xammal hesabına ödənilə bilmir. Bu da əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, lazımı xammalın idxal edilməsi üçün xaricə valyuta axını ilə nəticələnir.

Müsbət haldır ki, hazırda ölkəmizdə quş ətinə olan tələbat yerli istehsal hesabına tam ödənilir. Mal ətinə və süd məhsullarına tələbatın isə cüzi hissəsi idxal hesabına təmin olunur. Buna baxmayaraq quşçuluq və heyvandarlıq sahələrinin yemlə təminatında hələlik idxalın xüsusi çəkisi yüksək olaraq qalır.

Dioqram 3.1. Əsas növ ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılıq (faizlə).

Təhlil dövründə çay istehsalı ilə bağlı araşdırmalardan məlum olur ki, çay ilə özünü təminat etmə ilbəil aşağı düşmüş, idxaldan asılılıq isə dinamik olaraq artmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, un, düyü və kartof kimi bir sıra əsas məhsul növləri üzrə özünü təminat səviyyəsi artmaqdadır.

Dövlətin gömrük siyasətinin də mühüm istiqamətlərindən biri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına yardım etməkdir. Burada ilk növbədə yerli istehsalçıların rəqabətdə qorunması, analoji xarici istehsal məhsullarının daxili bazara girişinin məhdudlaşdırılması və qiymət rəqabətinə əlverişli şərait yaratmaq məsələləri nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, real gömrük siyasəti bir tərəfdən

ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, digər tərəfdən isə daxili bazarın qorunmasına yönəldilir.

Bir qayda olaraq xarici iqtisadi əlaqələrdə gömrük siyasətinin reallaşdırılması zamanı gömrük- tarif tənzimlənməsi metoduna üstünlük verilir. Milli iqtisadiyyatın bazar prinsipləri üzərində inkişaf etdirilməsi müstəvisində respublikamız beynəlxalq bazar inteqrasiyanın sürətləndirilməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə istinad etməklə ticarət tərəfdaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atır. Göstərmək olar ki, milli istehsalın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən daha təsirli vasitələrlə müdafiəsi, eyni zamanda yerli və xarici iş adamlarının menafelərinin koordinasiyasını təmin etmək üçün proqram-layihələr həyata keçirilmişdir. Bununla bərabər gömrük- tarif tənzimlənməsi metodlarının daha geniş dairədə tətbiqi ilə xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları arasında sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində gömrük orqanları əlavə tədbirlər də həyata keçirilmişdir. Həmin tədbirlər sırasında müxtəlif təyinatlı rüsum və vergilərin tətbiqi, onların dövlət büdcəsinə köçürülməsi metodologiyasının yeniləşdirilməsi xüsusi yer tutur. Bundan əlavə aşağıdakı məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması da vacib sayılır:

1. müxtəlif əmtəə qruplarına görə ödənilən idxal gömrük rüsumlarının azaldılması;
2. respublikamızda istehsalı üçün hərtərəfli şərait olan bəzi mal qrupları üzrə rüsumların artırılması;
3. tərəfdaş ölkələrlə işgüzar münasibətlərin genişləndirilməsi;
4. bəzi idxal məhsulları üzrə gömrük sənədləşdirilməsinin tədricən sadələşdirilməsi.

Məlumdur ki, gömrük tarifləri xarici ticarət münasibətlərinin bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bütün mal qruplarını əhatə edən yeganə iqtisadi tənzimləmə vasitəsidir. Ona görə ki, idxal-ixrac nisbətlərinin tənzimlənməsində onların müstəsna rolu vardır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində tətbiq olunan səmərəli üsullardan biri də qeyri-tarif tənziqlənməsi üsuludur. Ondan istifadə zamanı xarici ticarət kvotası tətbiq olunur. Bu göstərici prinsip etibarilə idxalın və ya ixracın həcminə tətbiq edilən məhdudiyyətlər kimi qəbul olunur.

İdxal rüsumları ilə müqayisədə kvotadan istifadənin müəyyən üstünlükləri vardır. Beləki, o, idxalın (ixracın) həcmnin məhdudlaşdırılmasının daha dəqiq həyata keçirilməsini təmin edir. Göstərilə bilər ki, idxal rüsumlarının artımı öz növbəsində ödənişlərin ümumi məbləğinin də artmasına səbəb olur. İdxal kvotasının tətbiqi daxili bazarda məhsul növü üzrə rəqabət olduqda müsbət səmərə verə bildiyi halda, rüsumların artımı idxalın həcminə təsir göstərməyə də bilər,

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Dissertasiyanın işlənməsi gedişində əldə olunan nəticələr xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və vergi-gömrük tənzimlənməsi barədə ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməyə və təkliflər hazırlamağa imkan verir. Müasir dövrdə xarici ticarətin genişlənməsi və tənzimlənməsi problemləri yalnız dünya ölkələri arasındakı mövcud mübadilə münasibətlərindən asılı deyil. Müvafiq problemlər daha çox beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və inkişafı meyllərinə uyğun gələn tələblərə cavab verən əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı prosesində özünü büruzə verə bilər. Dünya təcrübəsinə görə ölkədə fəaliyyətdə olan istehsal sahələrinin buraxdıqları məhsul növləri və ya qrupları üzrə ixtisaslaşma dərəcəsi müntəzəm olaraq dərinləşirsə, onda həmin ölkə beynəlxalq ticarət məkanlarında əhəmiyyətli mövqe qazana bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə davamlı olaraq əməl edən ölkələr xarici ticarət prosedurlarına uyğunlaşmaqla bərabər əmtəə və xidmətlər dövriyyəsində xüsusi pay sahibinə çevrilirlər.

Yaşadığımız dövr beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin strukturunun nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişməsi ilə səciyyəvidir. Bunu ixracın strukturunda xammal və materialların xüsusi çəkisinin azalması və bunun əksinə olaraq hazır sənaye mallarının xüsusi çəkisinin davamlı artması ilə ifadə etmək olar. Bütün dünyada formalaşmış ideya və reallıq ondan ibarətdir ki, xarici ticarət dövriyyəsində qeyri- xammal və material ixracının artırılması, həmçinin xidmətlərin ixracının gücləndirilməsi daha səmərəlidir. Bu yolu seçə bilən ölkələrdə milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf potensialı da güclənmiş olur. Nəzərə alınmalıdır ki, hazır məhsullar, komplektləşdirici məmulatlar ixracına üstünlük verən ölkələr xarici ticarət əlaqələrindən daha çox faydalana bilərlər, valyuta gəlirləri əldə edir, öz status və imicini təsdiqləmək imkanı qazanırlar.

Hazırda beynəlxalq ticarətdə iştirak proseduru və qaydalarının dəyişməsi (daha çox sərtləşdirilməsi) iştirakçı bazar subyektlərinin sayına, tərkibinə və bazar gücünə öz təsirini göstərir. Bazar subyektləri beynəlxalq bazarlarda ticarət

əlaqələrinə girən zaman digər iştirakçıların mənsub olduğu olduğu ölkələrə investisiya qoyuluşunu həyata keçirməklə daha yüksək mənfəət əldə etmək barədə müstəqil qəbul edə bilirlər.

Əvvəldə qeyd olunan müddəalar xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinin, idxalın və ixracın strukturunun optimallaşdırılmasının, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdən əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin özünəməxsus norma, metod və tənzimləmə vasitələrinin olmasını sübut edir. Ona görə də xarici ticarət əlaqələrinə girməyə səy göstərən, dünya bazarında mövqeyini qorumağa çalışan ölkələr və subyektlər üzvləşdikləri problemlərin həllində onlardan səmərəli istifadə etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla aşağıdakı ümumi xarakterli təkliflər vermək olar:

8. Hər bir zaman beynəlxalq ticarətin inkişaf meyillərini araşdırmaq, aşkar olunan problemlərin həlli yollarını müəyyən etmək, həmçinin istehsal amillərinin və onlardan hazırlanan məhsulların, xidmətlərin təklifi həcminə uyğun tələbin formalaşması şərtlərini öyrənmək lazımdır. İstənilən halda beynəlxalq bazarda əmttə və xidmətlərin təklifi, eləcə də onlara olan tələbin həcminə Bu məsələnin reallaşdırılması hər şeydən əvvəl klassik, neoklassik və müasir ticarət nəzəriyyələrinin əsas müddəalarına istinadən yerinə yetirilməlidir. Bununla yanaşı xarici ticarət əməliyyatları üzrə müəyyən tənzimləyici qaydaların tətbiqinə, maliyyə alətləri ilə tənzimlənmənin aparılmasına da üstünlük verilə bilər.
9. Beynəlxalq ticarətin aparılması standartları və normaları rəhbər tutulmaqla beynəlxalq müqavilələr üzrə ölkəmizdən ixrac edilən və idxal olunan əmtəələrə və xidmətlərə dair lisenziyalaşdırma prosesinin daha da şəffaflaşdırılması məqsəduyğundur.
10. İxrac obyektini olan milli istehsal mallarının və xidmətlərin həcmi, keyfiyyəti və strukturunun bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğunluğunun təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər ardıcıl olaraq davam etdirilməlidir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların ixracı prosesində ölkə

qanunvericiliyinin tələblərinə, normativ aktlara əməl olunmalı, ayrı-ayrı əmtəə qruplarının ixracı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri iqtisadi-hüquqi şərait yaratmaq lazımdır. Xarici ticarətin dəstəklənməsi üçün ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından qeyri-iqtisadi tənzimləmə alətlərindən istifadə məhdudlaşdırılmalı, dünya bazarına çıxan milli ixracatçıların maraqlarının müdafiəsi təmin olunmalıdır.

11. Beynəlxalq ticarətin inkişafının cari müasir problemləri araşdırılan zaman sistemli yanaşma üsullarından istifadəyə üstünlük verilməlidir. Bu məqsədlə beynəlxalq ticarətin hər bir subyektinin qarşılaşdığı problemlər aşkar olunmalı, onların həll edilməsinin zəruri-ilkin şərtləri müəyyən olunmalı, son nəticədə problemin həllinə müsbət və əks təsir göstərən amillər qiymətləndirilməlidir.
12. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatını təmsil edən bazar subyektlərinin dünya bazarında əlverişli mövqeyə çıxması istiqamətində strateji planların hazırlanmasına ehtiyac vardır. Həmin planlarda çevik və strateji xarici ticarət siyasətinin prioritetləri, iqtisadiyyatın açıqlığı, milli firma və şirkətlərin xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli məhsullarla çıxışı üzrə potensial imkanlar qiymətləndirilməlidir.
13. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində Azərbaycanın iqtisadiyyatı və əhalisi üçün daha səmərəli olan məhsullara güzəştli idxal -gömrük rüsumlarının tətbiqi məsələsinə baxıla bilər. Bu məsələnin düzgün həlli perspektivli sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təminat verə bilən idxal gömrük tariflərinin optimal həddlərinin müəyyən edilməsinə zəmin yarada bilər.
14. Görülən tədbirlər ölkənin xarici ticarətdə mövqeyinin yaxşılaşmasına, milli istehsal məhsullarının xərclər və qiymət səviyyəsi baxımından rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə xidmət etməlidir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.

1. Azərbaycan və Dünya Ticarət Təşkilatı. Bakı, İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 2006
2. “Xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” qanun, Bakı, 24 iyun 1997.
3. “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi”, Bakı, 10 iyun 1997.
4. “İxrac nəzarəti haqqında “ Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı 2004.
5. “Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı 2016.
6. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış “ inkişaf konsepsiyası , Bakı 2012.
7. Aslanlı.K, R.Mehtiyev. A. və başqaları. “İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi” , Bakı 2013
8. A.Məhərrəmov, H.Aslanov. “Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi”, Bakı 2014.
9. Borodulina. L. P, Vavilova. V. Y “Beynəlxalq ticarət” Azərbaycan Dövlət İqtisad Univesiteti, tərcümə, 2009.
10. Ələkbərov. Ə. H. və başqaları. “ Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr” Bakı, 2010.
11. Gənciyev. G.Ə, Həsənov.N.Ə. “ Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, Bakı 2010
12. Ş.H. Hacıyev, Ə.İ. Bayramov “Dünya iqtisadi tarixi” Bakı, 2011
13. Həsənov. Ə.M “Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti” , Bakı 2011.
14. Hüseyinov T. “ Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika”, Bakı 2015
15. Xasbulatov. R. İ “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər “, Bakı 2014.
16. Kərimov. C. Orucov. A. “ Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar”, Bakı 2008.

17. İ.A. Kərimli “ Xarici iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri “ Bakı, 2007.
18. M.M. Məmmədov “ Azərbaycan dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində” Bakı, 2016.
19. A.Ş. Şəkərəliyev “Dövlətin iqtisadi siyasəti : dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”, Bakı, 2011.
20. D.A. Vəliyev “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2008
21. Э. Г. Кочетов. “Геоэкономика”, Москва, 2010.
22. А.В.Киреев “Международная экономика”, М: 2008

Налогово – таможенное регулирование внешнеторговых цен.

Резюме.

Развития и расширения внешнеторговых связей с другими странами создает новые экономические и технические возможности для страны. Поэтому всегда уделяется особое внимание к этому вопросу. При решении данной задачи необходимо учитывать уровень затрат и цен, конкурентоспособность, также условия продвижения товаров к внешнему рынку. В связи с этим создается необходимость регулирования внешних цен используя налоговых и таможенных инструментов.

Представленная магистерская диссертация посвящена к решению указанных проблем и состоит из введений, трех глав, заключения, также списка использованной литературы.

Во введении обосновано актуальность темы, изученность темы, дана общая информация о методологии, объекта и предмета, также информационном базы и научной повизны работы.

В первой главе работы изучена рол внешней торговли в развитии национальной экономики, анализирован факторы формирования системы внешнеторговых цен.

Вторая глава магистерской диссертации посвящена к исследованию методов регулированию цен в международной торговле, также возможностей использования таможенных ограничений в регулировании цен.

В последней главе обоснованы основные направления налогового регулирование внешнеторговых цен в условиях глобализации.

В заключении магистерской диссертации дано обобщающие выводы и предложения имеющие практическое значение.

Tax and customs regulation of foreign trade prices.

SUMMARY

Development and expansion of foreign trade relations with other countries are new economic and technical opportunities for the country. Therefore, special attention is always paid to this issue. When solving this problem, it is necessary to take into account the level of costs and prices, competitiveness, as well as the conditions for promoting goods to the external market. In this regard, the need for external prices is created using tax and customs instruments.

The presented master's thesis is devoted to solving these problems and consists of introductions, three chapters, conclusion and list of used literature.

Introduction substantiates relevance of the topic, the study of the topic, gives general information on the methodology, object and subject, as well as the information base and scientific povizny work.

In the first chapter of the work, the role of foreign trade in the development of national economy was studied, the factors of formation of the system of foreign trade prices were analyzed.

The second chapter of the master's thesis is devoted to the study of methods for regulating prices in international trade, as well as the possibilities of using customs restrictions in price regulation.

The last chapter substantiates the main directions of tax regulation of foreign trade prices in the context of globalization.

In the conclusion of the master's thesis are given general conclusions and proposals of practical importance .

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
Beynəlxalq Magistratura Mərkəzinin II kurs,
M-844 sayılı qrup magistrantı Gövhər Mahal qızı
Hüseynovanın “Xarici ticarət qiymətlərinin
vergi-gömrük tənzimlənməsi” mövzusunda yerinə
yetirdiyi magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Heç bir ölkənin milli iqtisadiyyatı digər ölkələrə qarşı qapalı şəkildə inkişaf edə bilməz. Dünya ölkələri arasında xammal və materialların, kapitalın, işçi qüvvəsinin axını və mübadiləsinin baş verməsi onların iqtisadi, sosial, mədəni və texnoloji tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha geniş və inkişaf etmiş forması olaraq xarici ticarətin inkişafı dinamik xarakter alır, onun həcmi və strukturu daim dəyişir. Aparılan hesablamalar təsdiq edir ki, xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tərkibində orta hesabla 75 faizə qədər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu bir daha xarici ticarətin global proses kimi qəbul olunaraq araşdırılması, onun müasir vəziyyətinin və perspektiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsinin aktuallığını sübut edir.

İlk baxışdan göründüyü kimi, xarici ticarət sadəcə olaraq onunla bağlı proseslərin iştirakçısı olan ölkələr arasında alqı-satqı prosesi deyil. Əslində o, beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsipləri üzərində dünya bazarının tələblərinə uyğun olan məhsulların və xidmətlərin alqı-satqısı prosesində yaranan və inkişaf edən mübadilə formasıdır. Müasir dövrdə xarici ticarətin spesifik xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma ilə əlaqədardır. Birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, dünyanın hər hansı ölkəsi əmtəə növünün və yaxud qrupunun, komplektləşdirici hissələrin istehsalında yüksək ixtisaslaşma səviyyəsinə nail olmuşdursa, həmin ölkə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə daha üstün mövqe tutmaq imkanı əldə etmiş olar. Bu üstünlüklər bir çox amillərlə

tamamlanmalı və daim dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Burada ilk növbədə əlverişli rəqabət mühiti, xarici bazara çıxış imkanlarının təmin olunması, ixracın təşviqi və stimullaşdırılması, qiymətlərin tənzimlənməsi və gəlirlərin bölgüsü kimi amillər ön plana çıxır. Təsir gücünə malik olan amillərin sayının çoxluğu öz növbəsində xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı problemlərin də şaxəli və mürəkkəb olmasını təsdiq edir. Bu da seçilmiş dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilə bərabər mürəkkəbliyini də göstərir.

Araşdırma mövzusunun aktuallığı bir daha Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 06 dekabr 2016-cı il tarixdə təsdiq olunmuş milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə strateji yol xəritələrində Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları olan xarici ölkələrlə münasibətlərin cari dövrün tələblərinə uyğun şəkildə qurulması zərurətinin qeyd edilməsindən irəli gəlir. Həmin tarixi sənəddə ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna diqqət çəkilmiş və burada qeyri-ticarət bölməsi ilə müqayisədə ticarət bölməsi daha az gəlirli olan bazarlara çıxışın yüksək gəlirli xarici bazarlara çıxış hesabına balanslaşdırılması məqsədi qoyulmuş və ona uyğun konkret hədəflər müəyyən olunmuşdur.

Hazırkı şəraitdə beynəlxalq ticarətin başlıca xüsusiyyətlərinin təhlilindən aşkar olur ki, bir qrup ölkələrdə bazar subyektlərinin xarici ticarətin standart təsnifatı nomenklaturasında göstərilmiş əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, digər qrup ölkələr fərqli mal və xidmətlərlə ticarətə üstünlük verirlər. Bu amil ixracın əmtəə strukturunu da müəyyən edir. Beləki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri tərəfindən beynəlxalq bazara çıxarılan hazır məhsullar ixracda daha yüksək paya malik olduğu halda, onların xammal və enerjidaşıyıcıları ixracının həcmi nisbətən aşağı olur.

Beynəlxalq ticarətin cari vəziyyətini və inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün onun strukturunu əmtəə qrupları ilə bərabər qrupdaxili mal növləri üzrə də təhlil etmək lazımdır. Bu xarici ticarət əlaqələrində iştirakçı ola şirkət və firmaların istehsal gücünün artırılmasına, onlar tərəfindən ixrac olunan məhsul və xidmətlərin rəqabətə davamlılığını yüksəldilməsinə şərait yarada bilər. Bu

baxımdan demək olar ki, Qərbi Avropanın və Cənubi Asiya ölkələrinin bəzi şirkətləri il ərzində 1,0 milyard ABŞ dollarından çox gəlir əldə etməklə liderlər sırasına çıxmışlar. Son bir neçə ildə beynəlxalq satımların miqyasına görə Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya və Malaziya daha yüksək göstəricilər əldə edirlər.

Əvvəldə qeyd edilənlər bir daha xarici ticarət münasibətlərinin subyektlərinin əlavə imkanlara malik olmasını təsdiq edir.

Son illərin statistikasına görə əmtəə xidmətlərin beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin dinamikası dünya ÜDM-nin artımını iki dəfə üstələyir. Bu baxımdan coğrafi mövqe baxımından Şimal-Cənub və Şərq – Qərb dəhlizinin qovşağında yerləşən Azərbaycan global inkişaf prosesinin üstünlüklərindən faydalanmaq naminə səmərəli siyasət yürüdür.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təşəkkülü və dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq xarici ticarətin inkişafı üzrə aktual problemlərin öyrənilməsi nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə daim yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan tədqiqat obyektinin ətrafında tanınmış xarici və yerli iqtisadçı alimlərin tədqiqat işlərinin sistemləşdirilməsi ilə kompleks şəkildə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq ticarətin şaxələnməsinə təsir edən kəmiyyət və keyfiyyət amillərinin güclənməsi nəticəsində əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq mübadilə sahəsində ciddi struktur dəyişikliklər A.Smit, D. Rikardo, C.Mill, A. Marşal, P. Kruqman və Z. Samuelson kimi klassik iqtisadçı alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi, eləcə də ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması istiqamətində elmi araşdırmalar Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, G.Ə.Gənciyev, İ.A. Kərimli, Ə.İ. Bayramov, Ş. H.Hacıyev, D.Ə.Vəliyev, A.Ş.Şəkərəliyev, M.A. Atakişiyev, Ü.Q. Əliyev və digərlərinin tədqiqatlarında daha geniş yer tutur. Bilavasitə xarici ticarət qiymətlərinin formalaşması meyllərinin və onların tənzimlənməsi metodlarının tədqiqinə gəldikdə isə burada X.H.Kazımlının, İ.Ş.Qarayevin, İ.H.İbrahimovun və digərlərinin elmi əsərlərini və tədqiqat işlərini xüsusi vurğulamaq olar.

MDB-yə üzv olan ölkələrin iqtisadçı alimlərindən İ.N. Qervikovanın, V. K. Lomakinin, K. P. Famisnkinin, R. İ. Xasbulatovun, A.İ. Paqorletskinin və V. P. Kolisovanın da mövzusunun müxtəlif cəhətləri ilə bağlı üzrə elmi-tədqiqat işlərinin və əsərlərinin diqqəti cəlb etməsini qeyd etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi xarici ticarətin cari inkişaf meylləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin nəzəri –təcrübi cəhətlərinin araşdırılmasından, bu sistemdə tətbiq olunan qiymətlərin vergi-gömrük tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında xarici ticarətin rolunun öyrənilməsi;
- xarici ticarət əlaqələrində qiymətləri sisteminin formalaşması amilləri və qanunauyğunluqlarının araşdırılması;
- beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarının tətbiqi sferalarının dəqiqləşdirilməsi;
- xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasına vergilərin təsirinin təhlilinin aparılması;
- qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə mexanizminin şərh olunması;
- qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi tənzimlənməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiqi mexanizminin işlənilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə xarici ticarət qiymətləri sisteminin tənzimlənməsi mexanizmindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin beynəlxalq ticarətlə bağlı əsərlərindən, elmi-tədqiqat işlərindən, fundamental və tətbiqi konsepsiyalardan, qanunlardan və Nazirlər Kabinetinin müvafiq fərman, qərar və sərəncamları təşkil edir.

Tədqiqat işində iqtisadi təhlil və ümumiləşdirmə, statistik qruplaşdırma, sistemli yanaşma və ekonometrik metodlar dan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını- Dövlət Gömrük və Statistika komitələrinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının illik hesabat materialları, beynəlxalq iqtisadi qurumların ticarətlə bağlı nəşrləri və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının milli iqtisadiyyata təsir istiqamətləri və dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- xarici ticarətdə qiymət çoxluğunun tətbiqini şərtləndirən əsas amillər aşkar olunmuşdur;

- xarici ticarət qiymətlərinin dinamikasına vergilərin təsiri dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük məhdudiyyətlərindən istifadə metodologiyası işlənmişdir;

- qloballaşma şəraitində xarici ticarət qiymətlərinin vergi-gömrük tənzimlənməsi istiqamətləri üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti xarici ticarətin inkişafının müasir meyllərinin və qabaqcıl ölkələrin dünya bazarına təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılmış araşdırmalarda , eləcə də xarici ticarət- iqtisadi münasibətlərinin konseptual əsaslandırılmasında öz ifadəsini tapır.

İşin yerinə yetirilməsi gedişində əldə olunan nəticələr və verilmiş təkliflər xarici ticarət əlaqələrində ölkənin səmərəli iştirakı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, xərc, keyfiyyət və qiymət səviyyəsi baxımından rəqabət üstünlüklərinin qazanılması təcrübəsinin mənimsənilməsində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə tətbiq olunan qiymətlərin tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda verilmiş praktiki əhəmiyyət kəsb edən konkret təklif və tövsiyələrdən xarici ticarət

əlaqələrinin liberallaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən dövlət orqanları, ixracyönümlü məhsullar və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan bazar subyektləri, beynəlxalq iqtisadiyyatın müasir problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, ali məktəblərin bakalavr və magistratura səviyyələrində tədrisişçiləri istifadə edə bilərlər.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işinin strukturuna giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı daxildir və o, 77 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 7 cədvəl və 3 diaqram məlumatlarından istifadə olunmuşdur.